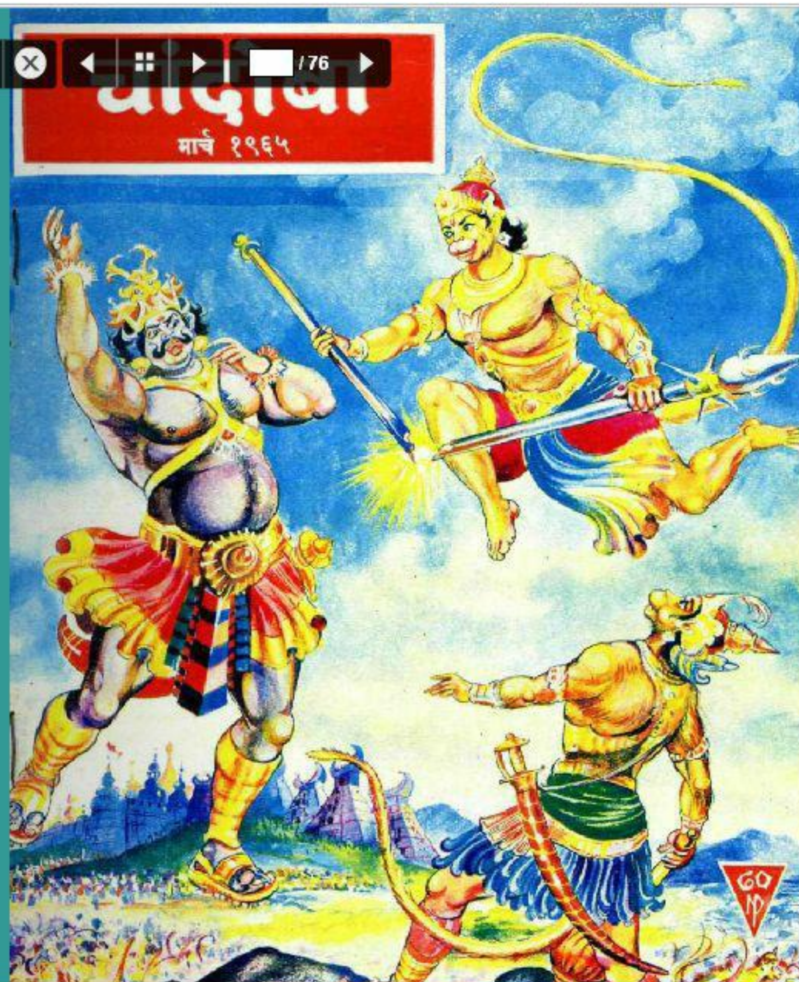

मार्च १९६५

वंगाल प्रांत आपल्या अमलाखालीं कायमचा यावा या हेतूनें शेरखानानें १५३७ च्या आक्टोबर महिन्यांत त्या प्रांताची राजधानी गौडवर स्वारी केली.

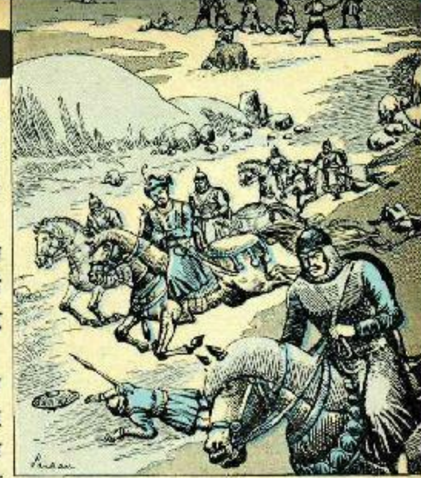
हुमायूनला ही गोष्ट फार उशिरा कळली. तो तर गुजराथ, माळवा वगैरे प्रदेश जिंकल्या नंतर परत येते वेळीं आग्रा येथें भोगविलासांत पडून राहाला. म्हणून त्याचें पूर्वीकडील साम्राज्य शत्रूच्या हातीं गेल्याची बातमी उशिरां कळली.

तो शेरखानाशीं युद्ध करण्यासाठीं डिसेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यांत निघाला. तो सरळ गौड येथें गेला नाहीं. त्यानें वाटेंत चुनारच्या किल्ल्याला वेढा दिला. चुनारच्या सैन्यानें मोगलांच्या सहा महिने अडकवून ठेवलें. शेरखानानें १५३८ च्या एप्रिल महिन्यांत गौड नगर जिंकलें.

बिहार प्रांतांत मान खालीं झाल्यानंतर हुमायून १५३८ च्या जुलाई महिन्यांत गौडला पोंचला तेव्हां शेरखानानें त्याची खोड मोडण्याचा नाद सोडून देऊन बिहार व जोनपूरच्या मोगल प्रांतांवर स्वारी केली व पश्चिमेकडे कनोजपर्यंत चालत गेला.

शेरखानानें पश्चिमेकडील प्रदेशांत जो धुमाकूळ माजविला होता त्याच्या बातम्या हुमायुनच्या कानावर येऊं लागल्या. म्हणून तो सैन्य घेऊन पश्चिमेकडे वळला. वाटेंत दोघांच्या सैन्यांची चकमक उडाली. शेवटीं १५३९ च्या जून महिन्यांत मोगलांच्या सैन्याचा विमोड झाला. हुमायून पळूं लागला तेव्हां त्यानें चुकून गंगेंत उडी मारली तेव्हां एका भिश्त्यानें त्याचा जीव वांचविला.

दिल्लीच्या बादशाहाचाच पराभव झाल्या वर शेरखानाच्या अमलाखालीं आसामच्या पश्चिमे कडील पर्वतांच्या रांगेपासून पूर्वेकडे चिटगांव पर्यंत व दक्षिणेकडे बंगालच्या आखातापर्यंतचा मुलुख आला. त्यानें आपल्या नांवाचीं नाणीं पण पाडलीं.

दुसऱ्या वर्षी हुमायूननें आपलें राज्य परत मिळविण्यासाठीं प्रयत्न केला. त्यानें आपल्या भावांकडे मदत मागितली. परंतु त्याला मिळाली नाहीं.

१७ मे १५४० या रोजीं कनोज नजीक मोगल व अफगाण सैन्यांचें युद्ध झालें व त्यांत अफगाण सैन्यालाच जय मिळाला. हुमायूननें कसाबसा आपला जीव वांचविला. अशा तऱ्हेनें बाबरनें मिळविलेलें हिंदुस्थानाचें राज्य पुन्हां अफगाणांच्या हातीं गेलें. त्यानंतर हुमायूनला पंधरा वर्षें स्वतःचें घर सोडून परक्यांचा आश्रय मागीत हिंडत फिरावें लागलें.

त्या परिस्थितींतहि बाबरच्या इतर मुलांनीं हुमायूनला मदत केली नाहीं. हुमायूननें लाहोरला जाऊन त्यांची मदत मागितली, पण त्या प्रयत्नांतहि यश मिळालें नाहीं.

ही संधी साधून शेरशाहनें आपला राज्यविस्तार केला. त्यानें पंजाबचा कांहीं भाग जिंकला. १५४२ मध्यें रजपुतांशीं युद्ध करून त्यानें माळवा प्रांत आपल्या राज्याला जोडला. मध्यभारतांत रायसीनचा किल्ला सर करण्यासाठीं त्यानें १५४३ मध्यें किल्ल्याला वेढा दिला. तेथील सैन्यानें किल्ल्याच्या रक्षणार्थ कित्येक दिवस शत्रूला तोंड दिलें. पण शेवटीं त्यांना शस्त्र खालीं ठेवावें लागलें. रजपुतांनीं माळव प्रांत सोडून जाण्याचें वचन देऊन किल्ला सोडला. पण अफगाणांनीं मात्र वचन दिल्याप्रमाणें रजपुतांना निर्विघ्न जाऊं दिलें नाहीं. बायका-मुलांच्या रक्षणार्थ रजपुतांना प्राणाहुती द्यावी

लागली. शेरशाहच्या चरित्रावर हा एक कलंक कायमचा राहून गेला.

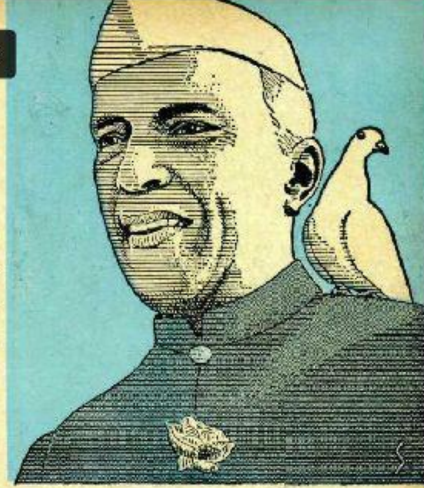
पंजाबमध्यें शेरशाहच्या सुबेदारानें सिंध व मुलतानचीं राज्यें अफगाणांच्या अमला-खालीं आणलीं. आतां शेरशाहचा शत्रु असा मारवाडचा राजा मालदेव फक्त एकच उरला होता. तो युद्धकलेंत शेर-शाहच्या बरोबरीचा होता. त्याच्या राज्याचें क्षेत्रफळ दहा हजार वर्गमैल होतें. मालदेवानें ज्या राजपुतांचा पराभव केला होता त्यांना आपल्याकडे मिळवून शेरशाहनें मालदेवा-वर स्वारी केली. मालदेव युद्धाला तयार होताच.

मालदेवाच्या सैन्यांत खळबळ उडवून देण्यासाठीं शेरशाहने एक अफवा पसरवली. त्यानें चिठ्ठ्या लिहून मालदेवाच्या सैन्यांत वांटवल्या कीं कांहीं रजपूत राजघराणीं त्याच्या मदतीस ससैन्य येत आहेत. ही बातमी कळल्यावर मालदेव घाबरला. बाहेरच्या शत्रूशीं युद्ध करून जय मिळविणें त्याला अशक्य नव्हतें. पण फितुरी झाली तर आपल्याला यश मिळणार नाहीं याची त्याला खात्री होती. म्हणून तो स्वतःच्या रक्षणासाठीं सिवनच्या किल्ल्यांत जाऊन लपून बसला. तरी रजपूत सैन्यानें शौर्य दाखवून अफगाण सैन्याशीं युद्ध केलें. परिणामी शेरशाह विजयी झाला तरी सहस्रावधि अफगाण हताहत झाले. साम्राज्याची शक्ति क्षीण झाली. रजपुतांचें देखील या युद्धामुळें फार मोठें नुकसान झालें. उत्तर हिंदुस्तान भर अफगाण सत्ता स्थापन झाली. शेरशाह अजमीर ते आबूपर्यंत कूच करीत गेला व शेवटीं कालिंजरचा किल्ला त्यानें जिंकला. त्याच वेळीं म्हणजे २२ मे १५४५ मध्यें बंदुकीच्या दारूचा बिस्फोट झाल्यानें त्याच अपघातांत तो मरण पावला.

नेहरू चरित्र

[७]

१९ फेब्रुवारी, १९१५ या रोजीं गोपाळ कृष्ण गोखले यांस देवाज्ञा झाली. त्यामुळें मवाळ पक्षाचें प्राबल्य कमी झालें. गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेंतून कांहीं दिवसांपूर्वींच म्हणजे ९ जानेवारी १९१५ या रोजीं स्वदेशीं परत आले. त्यांनीं गोखल्यांना वचन दिल्याप्रमाणें एक वर्षपर्यंत राजकीय कार्यांत भाग घेतला नाहीं.

त्यावेळीं कोठेंच युद्धाच्या तयारीच्या विरुद्ध कोणी बोलत नव्हतें. सरकारनें आरंभिलेल्या नॅशनल डिफेन्स फोर्स मध्यें भर्ती होण्यासाठीं नेहरूंनीं अर्ज केला होता. गांधीजींनीं इंग्रज अधिकाऱ्यांना युद्धाच्या तयारीच्या कामांत सरकारला सर्व प्रकारें मदत करीन असें वचन दिलें होतें. मोतीलालजींच्या पत्नी स्वरूपराणी नेहरू यांच्या प्रमाणेंच कस्तूरबा गांधी यांनीं पण सैन्यांत भर्ती झालेल्यांसाठीं पोशाक तयार केले होते. ३ जून १९१५ या दिवशीं इंग्रजांच्या राजाच्या वाढदिवसा निमित्त वांटलेल्या पदव्यांबरोबर गांधीजींना युद्धप्रसंगीं ब्रिटीश साम्राज्याची सेवा केल्या बद्दल 'कैसरे हिंद' पदक देण्यांत आलें होतें.

हें सर्व जवाहरलालजींची मानसिक अशांति वाढण्यास कारण झालें. तोंपर्यंत समाजवादी विचारसरणीकडे पण त्यांचें लक्ष वेधलें नव्हतें. मनांत राष्ट्रीय विचार येऊं लागले होते. अजून संकोच गेला नव्हता. उभे राहून भाषण करणें देखील त्यांना अवघड जाई. १९१५ मध्यें एका लहानशा सभेंत ते दोन शब्द बोलले. तेव्हां व्यासपीठावर तेजबहादुर सप्रू होते. त्यांनीं

स्वभावाचे होते. नेहरू कटवाल्या क्रांतिकारकांत तर सामील होणार नाहींत अशी धास्ती मोतीलालजींना वाटत होती. क्रांतिकारकांना फांशी व तुरुंगवासाशिवाय दुसरी शिक्षा देत नसत. मोतीलालजी स्वतः मवाळ विचारांचे होते. जहाल विचार त्यांना आवडत नसत. पण मुलाच्या मनांत राष्ट्रीय चैतन्य मुसमुसत होतें. पित्याचें मन देखील तिकडे आकर्षिलें गेलें.

अशा परिस्थितींत काय करावें हें त्यांना सुचत नव्हतें. १९१७ जून महिन्यांत सरकारनें ॲनीबेझंटना तुरुंगांत टाकलें. त्यामुळें होमरूल चळवळ शांत होण्याऐवजीं जास्त खवळली. कित्येक मवाळ पक्षीय लोक त्या चळवळींत सामील झाले. त्यांत मोतीलाल पण होते. ॲनीबेझंट विषयीं त्यांच्या मनांत आदरभाव होता. म्हणून ते होमरूल लीगकडे वळले. पुढें ते अलाहाबाद शाखेचे अध्यक्ष पण निवडून आले.

जर्मनीबरोबर चालू असलेल्या युद्धांत कित्येक राष्ट्रांची स्थिति बिघडत गेली. म्हणून भारताविषयींच्या इंग्रज सरकारच्या विचारांत पण बराच बदल झाला.

सेप्टेंबर महिन्यांत ॲनीबेझंट यांना तुरुंगांतून सुटका मिळाली त्यावेळीं असें वचन देण्यांत आलें कीं भारताच्या राज्यघटनेंत बदल करण्यांत येईल.

अलाहाबाद येथें काँग्रेसच्या वर्किंग-कमेटी बरोबर मुस्लिम लीगचें अधिवेशन झालें व दोघांनीं असें ठरविलें कीं देशाला स्वायत्त सत्ता मिळाली पाहिजे. "आपत्कालीं स्वायत्त भारत ब्रिटिश सरकारला जास्त आनंदानें मदत करूं शकेल!" असें टिळक म्हणाले.

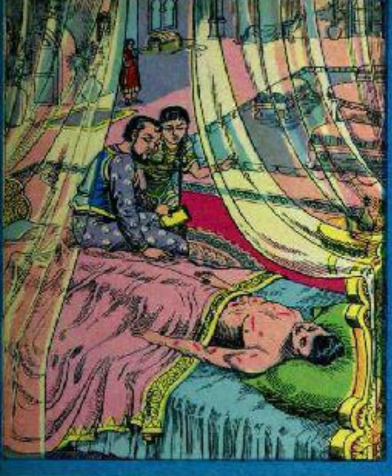
[८]

[मंथारणाचा किल्ला पठाण सेनापति उस्मानखान यानें जिंकला. किल्लेदार वीरेंद्रसिंह जखमी होऊन कैदी झाला. त्याची मुलगी तिलोत्तमा व दासी बिमला दोघी कैदेंत पडल्या. मानसिंहाचा मोठा मुलगा जगतसिंह तिलोत्तमेची भेट घेण्यासाठीं बिमलेच्या सहाय्यानें मंथारणच्या किल्ल्यांत गेला होता. त्याचें पठाणांशीं युद्ध झालें. पण तो देखील जखमी होऊन पठाणांच्या हातीं कैद झाला. पुढें वाचा.]

जगतसिंहाला शुद्धी आली तेव्हां तो एका सुंदर खोलींत मऊ बिछान्यावर झोंपलेला होता. त्यानें डोळे उघडून पाहिलें. ती एक मोठी खोली होती. पायगती एक स्त्री बसलेली होती. ती मधून मधून त्याच्या डोक्यावर गुलाब पाणी ठेवीत होती. दुसरी एक स्त्री थोडी दूर उभी होती. जगतसिंह एका हस्तीदंती पलंगावर झोंपलेला होता. त्या पलंगावर एक हृष्टपुष्ट पठाण सुंदर पेहराव करून पान खात फारसी भाषेचें एक पुस्तक वाचीत होता. पण बोलत कोणीच नव्हता.

युवराजानें एकदां खोलीभर नजर फिरविली आणि या कुशीवरून त्या कुशीवर वळण्याचा यत्न करून पाहिला. पण तें त्याला शक्य झालें नाहीं.

श्री बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय

त्याला हालचाल करूं लागलेला पाहून पायगती बसलेली बाई म्हणाली–"हलूं नका, आहांत तसेच पडून रहा!"

त्यानें खोल आवाजांत विचारलें–"मी कोठें आहें?"

"तुम्ही बोलूं नका! तुम्ही चांगल्या सुरक्षित स्थानींच आहांत. काळजी करूं नका. स्वस्थ पडून रहा!" हळुवारपणें ती स्त्री म्हणाली.

"किती वाजायचा सुमार असेल?"

"तीन प्रहर! उगीच विचार करूं लागलात तर जास्त त्रास होईल व बरे व्हायला अधिक काळ लागेल. स्वस्थ राहलांत तर येथून जातां येईल."

मोठ्या कष्टानें युवराजानें पुन्हां विचारलें–"फक्त एकच गोष्ट विचारतों! तुम्ही कोण!"

"आयशा!"

तो बराच वेळ आयशाकडे पहात होता. तिला पूर्वी कोठें पाहिलें असेलसें त्याला आठवेना. आयशाचें वय वीस बावीसच्या दरम्यान असेल. ती सुंदर पण तशीच होती. तिला पाहून जगतसिंहाला तिलोत्तमेची आठवण झाली. त्याच्या हृदयाला अकस्मात धक्का लागल्यासारखें वाटलें. रक्तस्राव जोरानें सुरू झाला. तो पुन्हां बेशुद्ध होऊन पडला.

आयशा घाबरून उठून उभी राहाली. पलंगावर बसून पुस्तक वाचीत बसलेला तरुण प्रेमळपणें मधून मधून आयशाकडे पहात होता. आयशा त्याच्या कानांत म्हणाली–"उस्मान! हकिमाकडे लवकर निरोप पाठव!"

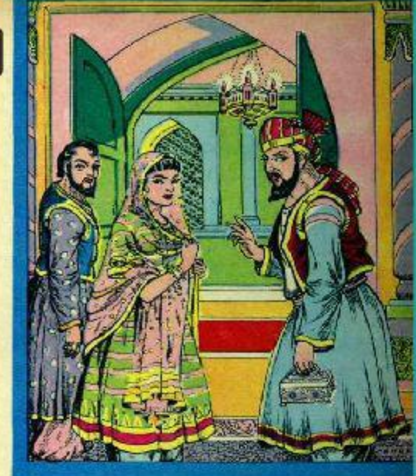
उस्मान उठून लगेच बाहेर गेला. ती पलंगाजवळ गेली व चांदीच्या तिवईवर ठेवलेल्या एका भांड्यांतून एक द्रव-पदार्थ घेऊन युवराजाच्या तोंडावर शिंपडूं लागली.

उस्मान खान हकिमाला बोलावून घेऊन आला. त्यानें औषध लावून रक्तस्राव बंद केला. तो औषध देऊन व रोग्याला पथ्य वगैरे सांगून जाऊं लागला.

आयशानें जवळ जाऊन हळूच विचारलें–"कशी काय आहे तब्येत यांची?"

"ताप जरा जास्तच आहे!" असें सांगून हकीम निघाला. उस्मानखान त्याला दारापर्यंत पोंचवायला गेला. "तसें जिवावरचें दुखणें नाहीं. तरी काळजी घ्यावी लागेल. पुन्हां कांहीं विशेष झालें तर निरोप पाठवा मला." असें सांगून तो निघून गेला.

त्या दिवशीं रात्रीं उस्मानखान व आयशा दोघं मध्यरात्र उलटून गेली तरी जागी होतीं. हकीम कित्येकदां येऊन युवराजाची तब्येत तपासून निघून गेला. आयशा सारखी रोग्याच्या उशाशीं बसून शुश्रूषा करीत होती. तीन प्रहर रात्र उलटल्यावर एक दासी तिला येऊन म्हणाली–"बेगम साहेबा आपली आठवण करीत होत्या."

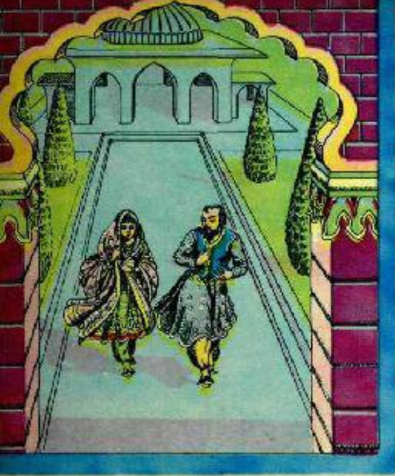

"हो, आलेंच!" म्हणत आयशा उठून उभी राहाली. उस्मानखान देखील पलंगावरून उठून उभा राहिला.

"तूं सुद्धां निघालास वाटतें?" आयशानें त्याला विचारलें.

"पुष्कळ उशीर झाला आहे. चल, मी तुला पोंचवून येतों." उस्मानखान म्हणाला.

आयशा दासीला युवराजांकडे सतत लक्ष ठेवायला बजावून सांगून आपल्या आईकडे निघून गेली. वाटेंत उस्मान खानानें तिला विचारलें–"आज तूं बेगम साहेबांकडेच राहणार का?"

“नाहीं, मी परत येणार आहें, युवराजां-जवळ!” आयशा म्हणाली.

“आयशा तुझ्या चांगुलपणाचें काय म्हणून वर्णन करूं? तूं माझ्या या शत्रूची जी सेवा करीत आहेस तितकी सेवा त्याची स्वतःची बहीण तरी करील कीं नाहीं शंकाच.” उस्मानखान म्हणाला.

आयशा स्मित करून म्हणाली—“उस्मान! तो स्त्री-स्वभाव आहे! दुखी कष्टी लोकांची सेवा करण्याचें भाग्य मिळल्यास आणखी काय पाहिजे? तुझी कृपा काय थोडी आहे यांच्यावर? तुझा तो शत्रु आहे म्हणतोस, मग त्याला वांचविण्याची इतकी उठाठेव कशाला?”

“तूं उदार मनाची आहेस म्हणून तुला वाटतें कीं इतर लोक देखील तुझ्यासारखेच उदार मनाचे असतील. माझ्या मनांत दुसराच विचार आहे. जगतसिंह आपल्या कैदेंत राहाला तर मानसिंह आपल्या मुठींत आला असें समज! वाटेल तशी संधी करवून घेईन मी त्याच्याकडून! बरें तें जमलें नाहीं तर जगतसिंहाला परत करण्यापूर्वी त्याच्याकडून पुष्कळ धन मिळेल. म्हणून जगतसिंहाला वांचविण्यांत सर्वतऱ्हेनें फायदाच आहे. या बाबतींत मी निष्काळजीपणा दाखविला तर मला लोक मूर्खांत काढतील.” उस्मानखान म्हणाला.

“उस्मान! तूं इतक्या क्षुद्र बुद्धीचा असशील असें नव्हतें मला माहीत! सर्वच तुझ्यासारखे होतील त्या दिवशीं धर्म बुडा-लाच असें समजावें लागेल.” आयशा थोडीशी रागांतच म्हणाली.

उस्मान त्यावर कांहीं एक बोलला नाहीं. तो आयशाला पोंचवून स्वतःच्या खोलींत झोंपायला निघून गेला.

दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळ पर्यंत जगत-सिंहाची स्थिति नाजूकच होती. हकीम, उस्मान व आयशा त्याच्या जवळच होतीं. औषधोपचार चालू होता. थोडा थोडा गुण पडूं लागल्यावर हकीम म्हणाला—“ताप उतरूं लागला आहे. आतां जिवावरचें संकट टळलें.” तें ऐकून आयशा व उस्मान दोघांच्या चेहऱ्यावर आनंद झळकूं लागला. हकीम निघून गेला. उस्मानखान देखील झोंपायला निघून गेला. आयशा युवराजा-जवळच बसून होती.

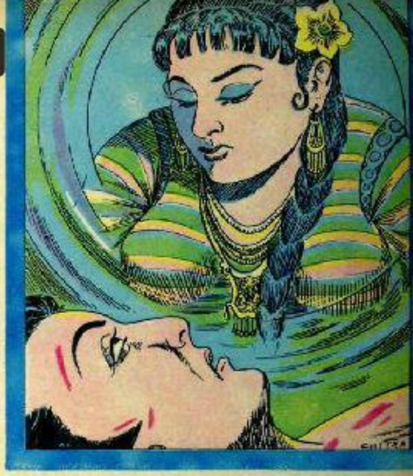
मध्यरात्र उलटल्यावर जगतसिंहानें डोळे उघडून पाहिलें. त्याला समोर आयशा दिसली. परंतु त्याची दृष्टि हुडकीत होती तो चेहरा न दिसल्यामुळें त्याच्या डोळ्यांत निराशा व हताशा स्पष्ट झळकूं लागली.

बऱ्याच वेळानंतर त्यानें आयशाला विचारलें—“मी कोठें आहें?”

“कतलुखानाच्या किल्ल्यांत!” आयशा उत्तरली.

कांहीं वेळ विचार करून त्यानें पुन्हां विचारलें—“मी येथें कसा काय आलों?”

“तुम्ही जास्त बोलूं नका. तुमची तब्येत बरी नाहीं!”

“नाहीं, नाहीं, मी येथें कैदी आहें! तूं कोण?”

“आयशा! कतलुखानाची मुलगी!”

“किती दिवस झाले मला येथें?”

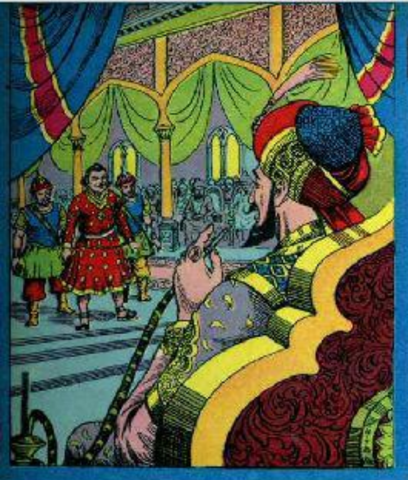
“चार दिवस!”

“हूं........”

“वीरेंद्रसिंह कोठें आहेत?”

“कैदेंत! आजच त्यांच्या विद्रोही पणाबद्दल विचारणा होणार आहे!”

तें ऐकून जगतसिंहाचें तोंड उतर-ल्यासारखें भासलें. “इतर सर्व कोठें आहेत?”

"तें सर्व मला नाहीं माहीत !" आयशा घाबऱ्या आवाजांत उत्तरली.

युवराज स्वतःशींच कांहीं तरी पुटपुटल्या सारखा भास झाला. पुटपुटण्याचा अंधूक आवाज आयशाच्या कानीं पडला. तिनें तिलोत्तमा नांव दोनतीनदां ऐकलें. ती उठून उभी राहाली व तिनें त्याला औषध पाजलें.

"मी जीवन-मरणाच्या सीमेवर पोंचलों असतां मला एक स्वप्न पडलें. कोणीतरी देवकन्या माझ्या डोक्याशीं बसून माझी सेवाशुश्रूषा करीत होती. ती तूंच कीं तिलोत्तमा ?" जगतसिंहानें विचारलें.

"तुम्हांला स्वप्नांत दिसली ती तिलोत्तमाच असण्याची शक्यता आहे." आयशा म्हणाली.

दुपारीं बारा वाजतां कतलुखानाचा दरबार भरला. त्याच दिवशीं वीरेंद्रसिंहाला शिक्षा मिळणार होती. कांहीं सैनिक वीरेंद्रसिंहाला साखळदंडांनीं बांधून कतलुखानासमोर घेऊन आले. वीरेन्द्रसिंहाचे डोळे आग पाखडीत होते. त्याच्या तोंडावर भयाचें नांव देखील नव्हतें.

कतलुखान शांत व संथपणें म्हणाला– "वीरेंद्रसिंह ! माझ्या दरबारांत तुझ्या अपराधाबद्दल विचार होणार आहे. प्रथम मला हें सांग, तूं आमच्या विरुद्ध कां शस्त्र उगारलेंस ?"

"मी काय केलें, हें तरी सांगशील कीं नाहीं ?" वीरेंद्रसिंहानें त्याला विचारलें.

"जरा तोंड संभाळून बोल !" एक दरबारी म्हणाला.

"माझ्या आज्ञेप्रमाणें तूं सैन्य व पैसे कां नाहीं पाठविलेस ?" कतलुखानानें विचारलें.

"तूं राजद्रोही आहेस. डाकू व लुटेरा आहेस ! तुला मी कशासाठीं पैसे द्यावयाचे ? व सैन्य तरी कां पाठवावयाचें ?" वीरेंद्रसिंहानें निर्भीकपणें विचारलें.

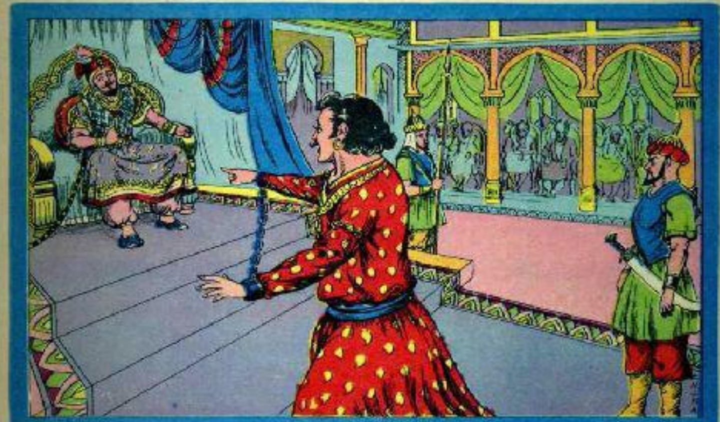
हा स्वतःच आपलें मरण ओढवून घेत आहे त्याला आतां कोण काय करणार असें प्रत्येक दरबारी मनांतल्या मनांत म्हणत होता.

कतलुखानाचें अंग रागानें थरथर कांपूं लागलें. तरी त्यानें आपला राग आवरला व म्हणाला–"तूं आमच्या अमलाखालीं असलेल्या प्रदेशांत आहेस, आमची प्रजा आहेस. मग तूं आमच्या शत्रूला कां फितूर झालास ?"

"तुझें राज्य आणि तुझा अंमल ? कोठें आहे ? मला तो मान्य नाहीं." वीरेंद्रसिंह करड्या आवाजांत उत्तरला. कतलुखानाचा राग जास्तच भडकला.

विश्वासघातकी राजद्रोही आहेस तूं. तुला लवकरच तुझ्या पापाचीं फळें भोगावीं लागतील. स्वतःचा जीव वांचवायला अजून सवड आहे !" कतलुखान म्हणाला.

वीरेंद्रसिंह खदखदां औपरोधिकपणें हंसून म्हणाला–"कतलुखाना ! मला साखळदंडांनीं बांधून तुझ्यासमोर उभा केला असतां मी स्वतःचा जीव वांचविण्यासाठीं तुझ्या

दयेची भिक्षा मागीन असें वाटलें होय तुला? तुझ्यासारख्या नराधमाच्या कृपेवर ज्यांचें जिणें अवलंबून आहे त्यांच्या जिण्यावर धिःकार! मी तुला आशीर्वाद देऊन मरायला तयार होतों. पण तूं माझ्या वंशाची दोरीच तोडलीस. माझ्या प्राणाहून मला जास्त प्रिय...." बोलत असतां त्याचा कंठ दाटून आला. डोळ्यांतून अश्रुधारा सुरू झाल्या. तो मान खालीं करून रडूं लागला.

कतलखान क्रूर होता. दुसऱ्यांना दुःखी पाहून हृदय दगडासारखें घट्ट करून घेण्याची शक्ति त्याच्या अंगांत होती. स्वाभिमानी शत्रूला स्थितींत पाहून त्याच्या ओंठावर हास्य झळकलें. त्यानें वीरेंद्रसिंहाला विचारलें– "तुला माझ्याजवळ कांहीं मागावयाचें नाहींस म्हणाला होतास. खूप विचार करून बोलतो आहेस ना?"

वीरेंद्रसिंह ताठ उभा राहून म्हणाला– "मला आणखी कांहीं नको! लवकर माझा शिरच्छेद कर!"

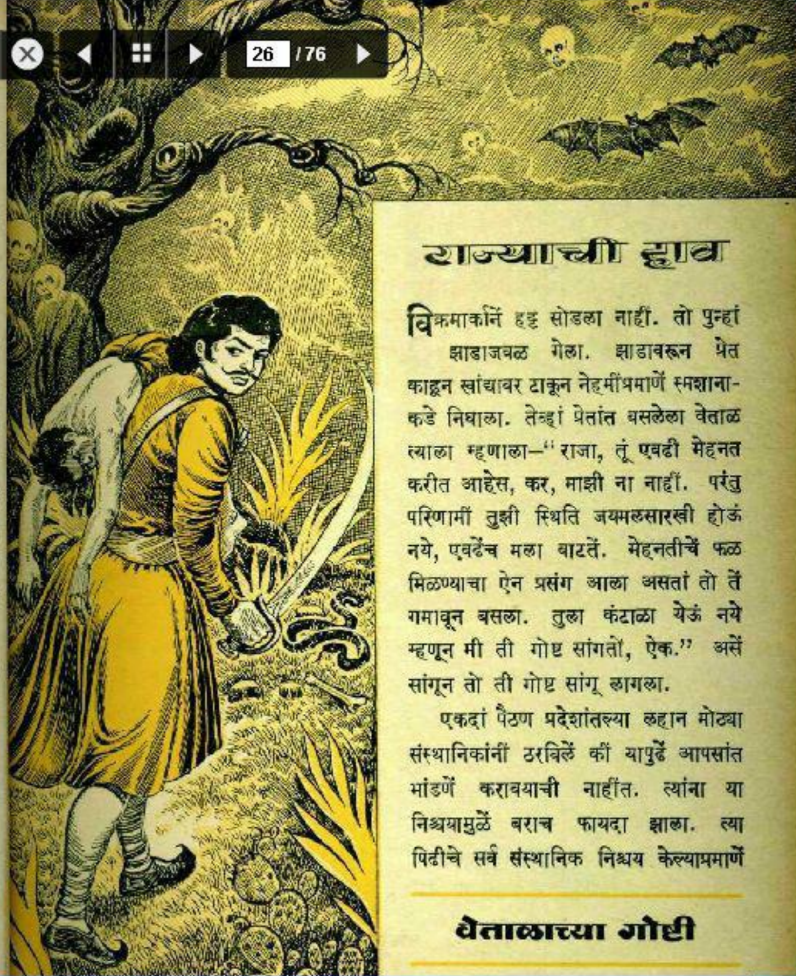
"बरें, आणखी कांहीं विचारावयाचें आहे?"

"नाहीं, या जन्मांत आणखी कांहीं विचारावयाचें नाहीं, मला!"

"मरणापूर्वी आपल्या एकुलत्या एका मुलीचें तोंड पाहण्याची इच्छा नाहीं वाटतें तुला?" वीरेंद्रसिंहाचे डोळे पुन्हां भरून आले. दुसऱ्या क्षणीं ताठ उभा राहून तो म्हणाला–"माझी मुलगी अद्याप मेली नसेल तर तिला पाहण्याची माझी इच्छा नाहीं. ती मेली असेल तर मात्र तिचें प्रेत पाहण्याची इच्छा आहे. तिला आपल्या मांडीवर घेऊन मी आनंदानें प्राण सोडीन!"

(पुढील गोष्ट पुढील अंकीं)

राज्याची हाव

विक्रमार्कानें हट्ट सोडला नाहीं. तो पुन्हां झाडाजवळ गेला. झाडावरून प्रेत काढून खांद्यावर टाकून नेहमींप्रमाणें स्मशानाकडे निघाला. तेव्हां प्रेतांत बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला–"राजा, तूं एवढी मेहनत करीत आहेस, कर, माझी ना नाहीं. परंतु परिणामीं तुझी स्थिति जयमलसारखी होऊं नये, एवढेंच मला वाटतें. मेहनतीचें फळ मिळण्याचा ऐन प्रसंग आला असतां तो तें गमावून बसला. तुला कंटाळा येऊं नये म्हणून मी ती गोष्ट सांगतों, ऐक." असें सांगून तो ती गोष्ट सांगूं लागला.

एकदां पैठण प्रदेशांतल्या लहान मोठ्या संस्थानिकांनीं ठरविलें कीं यापुढें आपसांत भांडणें करावयाचीं नाहींत. त्यांना या निश्चयामुळें बराच फायदा झाला. त्या पिढीचे सर्व संस्थानिक निश्चय केल्याप्रमाणें

वेताळाच्या गोष्टी

वागले. परंतु सर्वकाळ दिलेलें वचन कोणी पाळतो का ?

वीरमल्ल नांवाच्या एका संस्थानिकाच्या संस्थानांत दुष्ट लोकांची संख्या वाढत गेली होती. वीरमल्ल स्वभावानें सरळ होता व त्यांत वयोवृद्ध. म्हणून तो बंडखोरांचें पारिपत्य करूं शकला नाहीं. परंतु इंद्रदत्त नांवाच्या शेजारच्या दुसऱ्या पिढींतल्या तरुण संस्थानिकास आपल्या शेजारच्या राज्यांत चालू असलेली बंडाळी खपली नाहीं. म्हणून इंद्रदत्तानें वीरमल्लच्या विरुद्ध युद्ध करण्याचें ठरवून त्याच्या राज्यावर स्वारीपण केली.

वीरमल्लानें मदतीसाठीं इतर संस्थानिकांना बोलावणीं पाठविलीं. त्यांनीं दोन राज्यांतल्या आपसांतील भांडणांत पडणें आम्हांला बरोबर दिसत नाहीं असें सांगून अंग काढून घेतलें.

वीरमल्लाला युद्ध करण्याची इच्छाच नव्हती. शिवाय युद्ध करण्यास पुरेशी तयारीपण त्यानें केली नव्हती. म्हणून तो राणी व राजकन्या दोघांना घेऊन विंध्य पर्वतांत पळून गेला.

एक थेंबदेखील रक्त सांडल्याशिवाय वीरमल्लाचें राज्य इंद्रदत्तानें बळकावलें. त्यानें कडक कायदे काढून दुष्ट प्रजेला दडपून टाकलें. राज्यांत शांतता स्थापन झाली व अशा प्रकारें प्रजा सुखी झाली.

वीरमल्लानें मरण प्रसंगीं विंध्य पर्वतांत आपला मुलगा जयमल याला गुप्तपणें बोलावून घेतलें आणि राज्य कसें चालवून बसला याचें वर्णन करून म्हणाला–"बाळ ! मी सर्व संस्थानिकांनीं मिळून केलेल्या संधी प्रमाणें वागलों. संधींत वचन दिल्याप्रमाणें इतर कोणी माझ्या मदतीला आलें नाहीं. परंतु मी मात्र वचन दिल्याप्रमाणें युद्ध केलें नाहीं. पण तुला राज्य हवें असेल तर तूं युद्ध करून स्वतःचें राज्य परत मिळव. मी वचन दिलें होतें. आमची पिढी संपली. आपल्या पिढीच्या हितासाठीं वाटेल तें करायला तूं खुद मुख्तार आहेस."

बाप वारल्यावर जयमलनें आपल्या वडिलांचें राज्य परत मिळविण्याचें मनाशीं ठरविलें. त्याला राज्याचा लोभ पण होताच. रानोमाळ हिंडत असतांना रानटी लोकांच्या सहवासांत हिंस्र पशूंची शिकार करणें त्याला चांगलें येऊं लागलें होतें. तसा तो स्वभावानें साहसीपण होताच.

परंतु राज्य मिळविण्यासाठीं आपल्याला चांगली तयारी करावी लागेल ही गोष्ट देखील तो पूर्णपणें ओळखून होता. साहस, शक्ति, बुद्धिमत्ता सर्व त्याच्याजवळ होतें. पण शस्त्रविद्या त्याला पुरेशी अवगत नव्हती. शिकार करण्यांत किंवा मल्लयुद्धांत त्याची बरोबर करण्यास कोणी धजला नसता. परंतु युद्धांत जय मिळविण्यास शस्त्रविद्या अवगत करून घेणें आवश्यक आहे. सैन्य देखील जमा करणें आवश्यक आहे.

म्हणून जयमल आपल्या आईबरोबर पैठण देशांत आला. व एका संस्थानांत राहून शस्त्रविद्येचा अभ्यास करूं लागला. पुढें कांहीं दिवसांनीं त्यानें दुसऱ्या एका

राजाच्या पदरीं सैनिक म्हणून नोकरी धरली. लवकरच उत्तम सैनिक म्हणून त्याचा नांवलौकिक वाढला.

कांहीं दिवसांनीं त्याची आई वारली. आतां राज्य मिळविण्या व्यतिरिक्त दुसरी कांहीं काळजी उरली नाहीं. इंद्रदत्ताचा समोरासमोरच्या युद्धांत पराभव करणें अशक्य आहे हें त्याला चांगलें माहीत होतें.

आतां एकच एक उपाय त्याच्याजवळ उरला होता. शक्ति जेथें निरुपयोगी ठरते तेथें युक्तीचाच उपयोग करावा लागतो. म्हणून त्यानें आपलें नांव बदलून इंद्रदत्तच्या सैन्यांत भर्ती होण्याचा विचार केला. कांहीं दिवसांनीं आपण कोण हें सैन्याला कळल्यावर सैन्य आपल्या आज्ञेप्रमाणें वागेल व इंद्रदत्ताच्या विरुद्ध बंड करील असा त्यानें विचार केला. म्हणून सैन्य जमविणें, त्याला शस्त्रास्त्रें पुरविणें सर्व अनावश्यक आहे. युद्ध करण्याची गरजच नाहीं. अशातऱ्हेनें आपल्या वडिलांनीं आपल्या पिढीच्या लोकांना दिलेल्या वचनाचें पालन पण सहजीं होईल.

असा विचार करून जयमल आपल्या बापाच्या राज्यांत गेला. इंद्रदत्ताच्या सैन्यांत त्यानें आपलें नांव नोंदविलें. त्याला जी जी कला अवगत होती ती त्यानें दाखविली. ती पाहून इंद्रदत्त खूष झाला. त्यानें जयमल्लला आपला अंगरक्षक म्हणून नेमलें.

जयमलनें देशाच्या परिस्थितीचा लक्षपूर्वक अभ्यास केला. इंद्रदत्ताच्या राज्य कारभारांत कडकपणा होता, पण तो स्वतः स्वभावानें क्रूर नव्हता. त्याच्या पदरीं नोकरी करणारे सर्व लोक स्वामिभक्त नोकर होते. ते राजाच्या व त्याच्या राज्याच्या रक्षणार्थ सर्वस्वाचा होम करण्यास तयार होते. दुष्टलोक त्याचें नांव ऐकून थर थर कांपत, पण प्रजेचें राजावर प्रेम होतें. त्याचे वडील राज्य करीत असतां प्रजेच्या मनांत राजाचें भय नव्हतें व राजावर प्रेम पण नव्हतें, हें ऐकून जयमलला मनापासून दुःख वाटलें.

इंद्रदत्त शिकारीला जाई तेव्हां जयमल्लचें शिकारींतलें कौशल्य त्याच्या नजरेस आल्याशिवाय राहालें नाहीं. क्रूर व हिंस्र जनावरांना फक्त काठीनें ठार करतांना त्याला पाहून इंद्रदत्त चकित होई. जयमलच्या मनांत रानटी श्वापदांचें भय म्हणून नव्हतें. म्हणून इंद्रदत्त त्याला बरोबर घेऊन शिकारीला जाई. एकटा कधीं गेला नाहीं.

एकदां इंद्रदत्त शिकारीला गेला असतां शिकारीचा पाठलाग करीत रानांत दूर एकटा निघून गेला. त्यानें मागें वळून पाहिलें तेव्हां त्याला फक्त जयमल्ल पाठीमागून येत असलेला दिसला.

इंद्रदत्तानें घोड्यावरून उतरून घोडा झाडाला बांधून ठेवला आणि स्वतः आराम करण्याच्या विचारांत होता. परंतु त्याला उशास घ्यायला कांहीं दिसेना. तें ओळखून जयमलनें आपल्या मांडीवर डोकें ठेवून राजाला झोंपायला सांगितलें. डोकें टेकल्याबरोबर त्याला झोंप लागली.

आपल्या शत्रूचा वध करण्यास या पेक्षां जास्त सुंदर संधी जयमल्लला कोठून मिळणार? भाला किंवा तलवार त्याच्या छातींत खुपसून त्याचा शेवट करणें जयमल्लला सहज शक्य झालें असतें, तसें त्याच्या मनांत आलें देखील. पण त्यानें मनाला आवरलें.

इतक्यांत इंद्रदत्त 'पकडा' 'पकडा' असें झोंपेंतच मोठ्यानें ओरडत दचकून जागा झाला. जयमल्ल घाबरल्यासारखा उठून उभा राहाला. "तूंच का? मी एक फार वाईट स्वप्न पाहिलें. स्वप्नांत मी वीरमल्लच्या मुलाच्या मांडीवर डोकें टेंकून झोंपलों होतों. तो मला पाहून एक भाला उचलून माझ्या छातींत खुपसणार, एवढ्यांत मी मोठ्यानें ओरडलों आणि उठून उभा राहालों.

राजाचें ओरडणें त्याच्या बरोबर शिकारीस आलेल्या त्याच्या अनुयायांना ऐकूं आलें. ते आवाजाच्या अनुरोधानें तेथपर्यंत धांवत आले.

"महाराज, आपल्याला जें स्वप्न पडलें होतें अगदींच खोटें होतें असें म्हणतां येणार नाहीं. मीच वीरमल्लचा मुलगा इंद्रदत्त! आपला वध करावा असें माझ्या मनांत आलें होतें. पण मी मनाला आवरलें!" जयमल्ल म्हणाला.

तें ऐकून इंद्रदत्त चकित झाला. "मग तूं माझा वध करायला कां कचरलास?"

त्याचें उत्तर न देऊन इंद्रदत्त म्हणाला— "असा प्रसंग पुन्हां पुढें कधीं येण्याचा संभव आहे. म्हणून मला अंगरक्षकाच्या पदावर कायम ठेवणें आपणांस बरोबर होणार नाहीं. आपली नोकरी सोडून जाण्याची परवानगी मला द्या!"

इंद्रदत्तनें त्याचें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. आपले अनुयायी जवळ आल्या-बरोबर त्यांनें जयमल्लला कैद करण्यास सांगितलें.

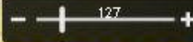
त्याच्याजवळ फक्त एकच एक भाला होता. तरी जिवावर उदार होऊन तो त्यांच्याशीं लढला. कित्येक जखमी झाले. तरी तो शेवटीं कैद झाला.

इंद्रदत्त त्याला राजधानींत घेऊन गेला. औषधोपचार करून तो बरा झाल्यावर त्याला त्याच्या बापाचें राज्य देऊन इंद्रदत्त स्वतःच्या राज्यांत निघून गेला.

वेताळ येथवर गोष्ट सांगून म्हणाला— "राजा मला हें कळत नाहीं कीं जयमल्लनें

इंद्रदत्ताचा वध कां केला नाहीं ? तो भ्याला कीं राजभक्ति आड आली ? कीं त्याच्या वडिलांनीं आपल्या पिढींतल्या इतर संस्था-निकांशीं केलेली संधी त्याला आठवली ? नंतर इंद्रदत्तानें जयमल्लला राज्य कां दिलें ? स्वतः संकटांत सांपडण्याच्या भीतीनें कीं जयमल्लनें वध करण्याची संधी मिळाली असूनहि केला नाहीं म्हणून कृतज्ञतेच्या भावनेनें ? या शंकांचें समाधान माहीत असून हि करण्याचें तूं टाळलेंस तर तुला माहीतच आहे, त्याचा परिणाम ? तुझ्या डोक्याचीं शंभर छकलें होऊन तुझ्याच पायांवर लोळूं लागतील.

विक्रमार्क म्हणाला—"इंद्रदत्त एक प्रजारंजक राजा होता. प्रजेच्या हिताचीं कामें तो करीत राहाला नसता तर त्याला ठार करण्याचा विचार जयमल्लच्या मनांत दृढ झाला असता. त्याच्या वडिलांच्या राज्यांत प्रजा सुखी नव्हती. अशा परिस्थितींत त्यानें राजाचा वध केला असता तर प्रजा त्याच्या विरुद्ध उलटली असती. म्हणून त्यानें राजाचा वध करण्याचा विचार सोडून दिला. जयमल्लनें स्वतःच्या रक्षणासाठीं एकटा असूनहि जें शौर्य व साहस दाखविलें तें तो प्रजेला सुखी करण्यासाठीं झटेल हें पटविण्यास पुरें होतें. त्याच्या राज्यांत बंडाळी माजणार नाहीं अशी मनाची खात्री झाल्यावर इंद्रदत्तानें जयमल्लला त्याच्या बापाचें राज्य देऊन टाकलें."

अशा प्रकारें राजाचें मौन भंग झाल्यामुळें वेताळ प्रेताबरोबर अदृश्य झाला व झाडाच्या फांदीला जाऊन लोंबकळूं लागला.

(कल्पित)

परोपकारी गोपाळ

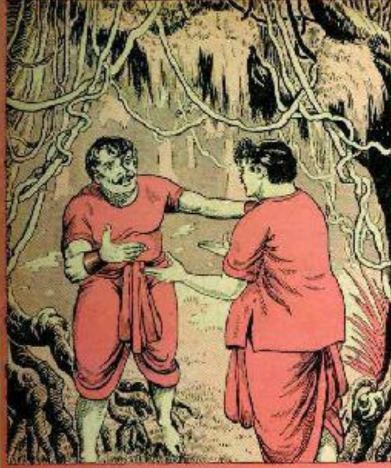
गोपाळ ज्या देशांत रहात असे त्या देशांत एकदां दुष्काळ पडला. पाऊस नाहीं, म्हणून पिकें करपून गेलीं. दुष्काळ निवारण्यासाठीं राजानें विहिरी जास्त खोल खणल्या. खजिन्यांत धन होतें नव्हतें तें खर्च करून परदेशांतून अन्न पुरवठा करून प्रजेला वांटलें. खजिना रिकामा झाला.

त्याच सुमारास गोपाळला एक विचित्र स्वप्न पडलें. स्वप्नांत त्याला राजा दिसला. तो गोपाळला पूर्वेकडील डोंगराकडे बोट दाखवून विचारीत होता कीं या डोंगरांत एक धनाचा ठेवा आहे असें माझ्या कुळदेवतेनें मला सांगितलें आहे. मी सैनिकांना पाठविलें पण त्यापैकीं कोणी परत आला नाहीं. लोक उपाशी मरत आहेत. तेथें धनाचा ठेवा आहे कीं नाहीं हें पाहून येणारा कोणी मिळेल तर बरें होईल. तूं करूं शकशील का एवढें काम ?"

"कां नाहीं, महाराज ? हा निघालों पहा !" असें बोलत असतांना गोपाळची झोंप मोडली. स्वप्नांतली प्रत्येक गोष्ट खरी असावी असें त्याला वाटूं लागलें. त्यानें विचार केला कीं स्वप्न खरें आहे कीं खोटें हें कां पाहून घेऊं नये ? म्हणून गोपाळ घरांत कोणाला कळविल्या शिवाय पूर्वेकडे निघाला. डोंगराच्या पायथ्याच्या रानांत तो पोंचला तेव्हां त्या रानांत राहणारे लोक त्याला सांगूं लागले कीं त्या डोंगरांत एक तर कोणी जात नाहीं व जे जातात ते परत येत नाहींत. एकदां कांहीं सैनिक गेले, पण एक देखील परतला नाहीं. तें ऐकून गोपाळला स्वप्न खरें असावें असें वाटूं लागलें.

दुष्काळ]

[श्री. मा. गो. मोरे

तो रानांत पुढें जाऊं लागला तसतशी दाट झाडी वाढतच गेली. त्याला वाटेंत एक मनुष्य भेटला. त्यानें त्याला विचारलें– "तुमचेंच नांव गोपाळ का?"

गोपाळनें त्याला ओळखलें. तो चोर होता. पूर्वी गोपाळनें त्याला एका भयंकर आजारांतून वांचविलें होतें. गोपाळनें त्याला जें स्वप्न पडलें होतें तें वर्णन करून सांगितलें आणि म्हणाला–"लोक उपाशी मरत आहेत. डोंगरांत धनाचा ठेवा कोठें आहे, याचा शोध लावण्याच्या कामीं तूं मदत करूं शकशील का?"

"तें शक्य नाहीं. या प्रदेशांत पाऊल टाकणेंच चूक तुम्ही कृपा करून परत जावें अशी माझी हात जोडून विनंती आहे." चोर म्हणाला.

"तिकडे लोक उपाशी मरत आहेत व मी येथें धनाचा मोठा ठेवा आहे हें माहीत असून देखील कसा परत जाऊं?" गोपाळनें त्याला विचारलें.

"अहो गोपाळराव, असलें दया दाक्षिण्य दाखवायला ही जागा नव्हे. आपण कृपा करून परत जावें अशी मी पुन्हां पुन्हां विनंती करतों." चोर म्हणाला.

इतक्यांत आणखी एक मनुष्य कोठून तरी आला. "कोण तूं? कशाला आला आहेस इकडे? काय रे, याचे हात पाय बांधून कां नाहीं नेलेंस याला? आणि येथें उभा राहून त्याच्याशीं कसल्या गुलगुल गप्पा चालू आहेत?" तो देखील चोरांच्या टोळींतलाच एक होता.

त्याला तो पहिला चोर कानांत म्हणाला– "हेच ते परोपकारी गोपाळराव!"

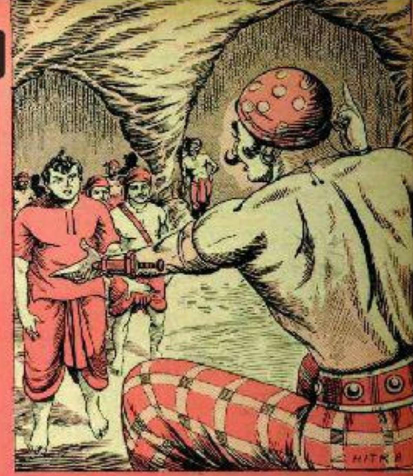
दोघे गोपाळला आपल्या सरदाराकडे घेऊन गेले. पहिल्या चोरानें सरदाराच्या कानांत कांहींतरी सांगितलें.

तें ऐकून सरदार गोपाळला म्हणाला– "हें आमचें राज्य आहे. आमच्या राज्यांत पाऊल टाकणाऱ्यास आम्ही परत जाऊं देत नाहीं. पण तुम्ही आमच्या या साथी मित्राला एकदां वांचविलें होतें. म्हणून आम्ही तुम्हांला शिक्षा किंवा दंड केल्या-शिवाय परत जाऊं देतों. बरोबर आहे ना?"

"मी तुमचा आभारी आहें. पण माझ्या-वर तुम्ही एक कृपा करा. या डोंगरांत धनाचा ठेवा कोठें आहे, हें मला दाखवा. मी परत जाऊन राजाला त्या संबंधी माहिती देईन. त्यानंतर जें करावयाचें असेल तें राजा स्वतःच करील किंवा मी राजाला सुचवीन." गोपाळ म्हणाला.

"वा रे वा! आतांपर्यंत तुम्ही जें पाहिलेंत व ऐकलेंततें कोणासमोर बोलणार नाहीं अशी आमचें कुळदैवत जी काली माता तिच्यासमोर उभे राहून शपथ घेतली पाहिजेत. तरच आम्ही तुम्हांला येथून जिवंत परत जातां येईल." सरदार म्हणाला.

"मला तो धनाचा ठेवा दाखवायचा नसेल तर माझा आग्रह नाहीं. तुम्हीच तो राजाकडे पोंचता केलात तरी माझ्या मनाचें समाधान होईल." गोपाळ म्हणाला.

चोरांचा सरदार तें उत्तर ऐकून तापला. म्हणाला–"आम्ही जें मिळवितों तें कोणाला देण्यासाठीं नव्हें. काली मातेसमोर तुम्ही शपथ घेतली नाहींत तर तुम्हांला आम्ही जिवंत परत जाऊं देणार नाहीं."

"मी अशी शपथ घ्यायला तयार नाहीं!" गोपाळ म्हणाला.

लगेच सरदाराचा आज्ञेप्रमाणें चोरांनीं गोपाळचे हातपाय बांधून त्याला काली मातेसमोर हजर केलें. काली मातेची एक भव्य मूर्ति होती ती. "निदान आतां तरी काली मातेसमोर शपथ घे! तुला

जिवंत सोडूं आम्ही." चोरांचा सरदार म्हणाला.

"हें पहा, मी आलों आहें येथें धनाचा ठेवा आहे कीं नाहीं याच्या शोधार्थ ! तुझ्या गुपिताचें रक्षण करण्यासाठीं किंवा तुझ्यावर हेरगिरी करण्यासाठीं आलों नाहीं." गोपाळ म्हणाला.

गोपाळचा शिरच्छेद करण्यासाठीं सरदारानें आपली तलवार उपसली.

त्याच वेळीं कोणी तरी ती मूर्ति जणुंकांहीं ढकलली. थोडी बाजूला आडवी होत सरळ सरदाराच्या डोक्यावर कोसळली. चोरांचा सरदार त्या मूर्तीखालीं चिरडून तत्काळ मरण पावला.

"पाहिलेंत, मला स्वतः देवीनेंच या कामासाठीं इकडे पाठविलें आहे. तिनें तें तुम्हांला कळावें म्हणून तुमच्या सरदारालाच वाटेला लावलें. लोक दुष्काळामुळ पटापट मरत असतां हा धनाचा ठेवा जमा करून तरी काय उपयोग ? मला देवीचा दृष्टांत झाला व तिच्या आज्ञेनें मी येथें आलों. चला माझ्याबरोबर. तुम्हांला राजा कांहीं शिक्षा करणार नाहीं, तुम्ही प्रजेच्या कष्ट सुखाचे वाटेकरी व्हायला तयार व्हाल तर देवी तुमचे रक्षण करील." गोपाळनें चोरांना धीर दिला.

ज्या लोकांनीं गोपाळचा तो निर्भीकपणा पाहिला होता, त्याच्या बोलण्यावर त्यांचा विश्वास बसला. ते गोपाळच्या बरोबर आपलें सर्व धन घेऊन राजासमोर हजर झाले. राजानें चोरांना माफ केलें. त्यांच्या उदर निर्वाहाची जरूर ती सर्व व्यवस्था करून दिली. दुष्काळांत सांपडलेल्या गोरगरिबांच्या रक्षणार्थ त्या धनाचा उपयोग झाला.

डोकें उघाड

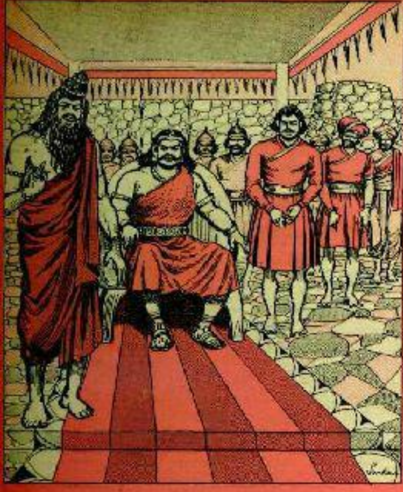
दंडकारण्यांत एका काळीं निरनिराळ्या जातीचे लोक रहात. त्यांची राहाणी रानटी लोकांसारखीच होती. सभ्यतेचा गंधस्पर्श देखील त्यांना झालेला नव्हता. तरी हळूहळू एकेका जातीनें आपल्या प्रांताचा एक राजा निवडला. तेव्हांपासून सर्व जातींच्या राहणींत हळूहळू सभ्यतेचा शिरकाव होऊं लागला.

दंडकारण्यांतच दंडामथ नांवाचा एक प्रांत होता. त्या प्रांतांत कोणी राजा नव्हता. मारामारी व दंगेखोरपणा हाच जणुं कांहीं त्यांच्या आयुष्यांतला नियम झाला होता. बलवान दुर्बलांवर अत्याचार करीत. कोण काम धंदा करणार व मिळवून काय करणार. सर्व लोक आळशी होऊन गेले. कोणी विचारपूस करणारा नव्हता.

पण त्या जातींत समित्र नांवाचा एक बुद्धिमान तरुण निघाला. आपल्या जातीची ती दुःस्थिति पाहून त्याला फार वाईट वाटलें. त्यानें दुष्ट लोकांना समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करून पाहिला. परंतु त्याला यश आलें नाहीं. शेवटीं त्याला जीविताचा वीट आला व तो रानांत एका एकांत स्थानीं जाऊन राहूं लागला. तेथें त्याला एक योगी भेटला. तो रानांत एका जागीं आश्रम बांधून योगाभ्यास करीत असे.

सुमित्राची त्या योग्याशीं ओळख झाली व परिचय वाढला. एकदां त्यानें त्याला विचारलें कीं देशांत शांतता स्थापन करण्यास कांहीं उपाय सांगा. योगी म्हणाला—"हें पहा, मनुष्यांची जात ही स्वभावानें फार स्वार्थी व भांडखोर आहे. त्या जातीला

सौ. शामला सरदेसाई

सन्मार्गावर आणण्यासाठीं एका राजाची गरज असते. पण राजा बलवान असला पाहिजे, पराक्रमी असला पाहिजे. राजाला सल्ला देणारा एक ज्ञानी, विवेकवान आणि धर्मपरायण मंत्रीपण असावा लागतो."

सुमित्र स्वदेशीं परत गेला व आपल्या जातींतल्या धीरसिंह नांवाच्या एका शूर पराक्रमी माणसाला म्हणाला—"तूं आमच्या जातीचा राजा हो! सैन्य जमवून देशाचें रक्षण कर. प्रजेकडून कर घेऊन प्रजेचें पालन केलेंस तर आपला देश खात्रीनें सुखी होईल."

धीरसिंहाला तें पटलें. त्यानें:स्वतला राजा म्हणून जाहीर केलें व स्वतःच्या राज्याभिषेकाची तयारी सुरू केली. त्या योग्यानें स्वतः हजर राहून धीरसिंहाचा राज्याभिषेक करून दिला. निरोप घेतांना त्यानें धीरसिंहाला एक सल्ला दिला. म्हणाला—"एक हुशार मंत्री नेमून तूं त्याच्या सल्ल्यानें राज्य कारभार चालव!"

पण धीरसिंहानें त्याकडे दुर्लक्षच केलें. मी स्वतः राजा असतां आणखी कोणाचा सल्ला घेण्याची काय गरज? असा विचार करून त्यानें मंत्री नेमण्याचा विचार केला नाहीं.

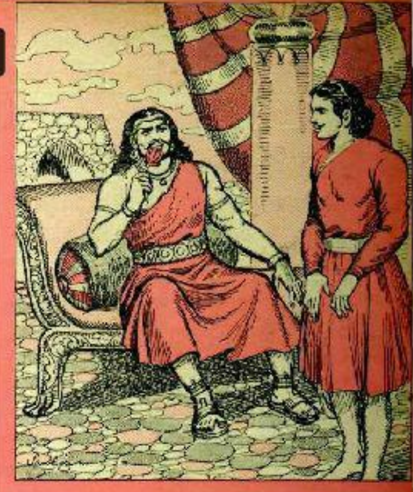
राजाच्या पदरीं नोकरी करणारे तेच गुंड व पुंड लोक होते. मारहाण करणें हा एकच एक धंदा त्यांना अवगत होता. गोर गरिबांचा व दुर्बळांचा त्राता उरला नाहीं. त्यांच्या अत्याचारामुळें प्रजा कंटाळून गेली.

तें सर्व पाहून सुमित्र पुन्हां त्या योग्याच्या दर्शनास गेला. त्यानें देशाची स्थिति वर्णन करून त्याला सांगितली. तेव्हां योगी म्हणाला—"मी तुझ्या राजाचें डोकें ठीक करतों. एका आठवड्यानें मी स्वतः येऊन राजाला भेटतों. मी देतों तें फूल माझ्या वतीनें राजाला नेऊन दे. राजाशिवाय इतर कोणी त्या फुलाचा वास घेतां कामा नये. कारण त्याचा परिणाम उलटा होईल." असें सांगून त्यानें एक फूल पानांत गुंडाळून सुमित्राला दिलें. त्या फुलाचा वास पाना-बाहेर देखील येत होता.

सुमित्रानें तें फूल योगिराजाची भेट म्हणून राजाला दिलें आणि म्हणाला—"योगिराज स्वतः राजाच्या भेटीला एका आठवड्यानें येणार आहेत." राजा त्या फुलाचा वास घेत बराच वेळ योगिराजांचें कौतुक करीत विचार करीत बसला.

तो रात्रीं झोंपला तेव्हां तो आनंदांत होता. पण सकाळीं झोंप मोडली तेव्हां त्याचें डोकें दुखत होतें. औषध पाणी करण्यांत आलें पण कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. अंथरुणावर तळमळत होता.

एका आठवड्यानें योगिराज राजाला भेटायला आले. राजाला एका आठवड्या-पासून डोकें दुखी असल्याचें ऐकून तो म्हणाला—"राजा! तुला डोकें दुखी सुरू होणार? अरे! प्रजापालन म्हणजे काय थट्टा वाटली तुला? ही डोकेदुखी फार पूर्वींच सुरू व्हायला पाहिजे होती. पण तुझें शरीर

स्वास्थ्य उत्तम होतें म्हणून इतके दिवस कांहीं झालें नाहीं. अजून तूं कोणाला तरी आपला मंत्री नेम आणि मोकळा हो! विचार करण्याचा श्रम वांचेल. तो विचार करून जी मंत्रणा देईल त्याप्रमाणें वाग."

इतके कष्ट होत होते तरी धीरसिंह माघार घ्यायला तयार नव्हता. म्हणाला—"योगिराज! मी सर्व ऐकायला तयार आहें. हें नाहीं मला कबूल! दुसऱ्याच्या बुद्धीवर विसंबून का मी राज्य करणार?"

योगिराज स्मित करून म्हणाले—"दुसऱ्याच्या डोक्यावर मी तुला विसंबून

रहायला सांगत नाहीं. तूं एखाद्या हुशार माणसाला शोधून त्याला आपलें डोकें उधार दे! इतरांकडून तूं जशी कामें करवितोस तशीं त्याच्याकडून देखील कामें करवून घे! ही डोके दुखी कायमची बंद होईल बघ!"

"पण तें कसें हें नाहीं कळलें मला." राजा म्हणाला.

"तें मी सांगतों. तुझ्या मतें कोणावर तुझा विश्वास आहे हें प्रथम सांग! मी तुझ्या डोक्यांतली थोडी विचार शक्ति त्याच्याकडे पोंचती करतों." योगी म्हणाला.

राजानें सुमित्राचें नांव सुचविलें. राजाची विचार शक्ति उधार घेऊन काम करण्यास तो तयार झाला. योगिराजाच्या मंत्रबळानें राजाला योगनिद्रा आली. योगी सुमित्राला म्हणाला—"मी जें फूल राजाला दिलें होतें त्यामुळेंच ही डोकें दुखी सुरू झाली होती. या झोंपेंतून जागा झाल्यावर ती बंद होईल." राजा झोंपेंतून जागा झाल्यासारखा उठला. त्याची डोकेदुखी बंद झालेली होती. "आतां नाहीं माझें डोकें दुखत!" तो म्हणाला.

"ज्यास्त विचार केल्यानें तुझा मेंदू सुजला होता. आतां तुला नाहीं त्रास होणार. सुमित्र तुला तुझ्याच विचार-शक्तीच्या सहाय्यानें सल्ला देत राहील." योगी म्हणाला.

त्यानंतर धीरसिंह आपल्या मंत्र्याच्या सल्ल्याप्रमाणें राज्य करूं लागला. राजा ज्याचा सल्ला घेतो, तो मोठा हें सर्व दरबारी लोकांस कळलें व ते सुमित्राचा पण मान करूं लागले. राजा आणि मंत्री परस्परांवर विश्वास करून प्रजेचें पालन करूं लागल्या-मुळें प्रजा सुखी झाली.

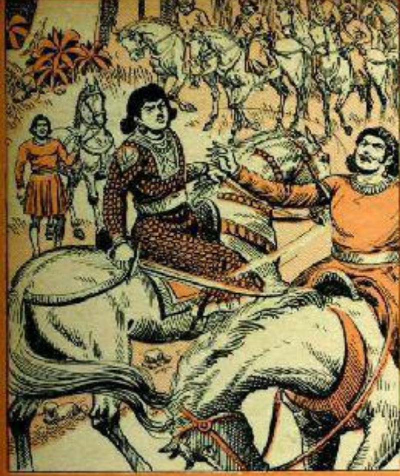
शूरपाल

वितस्ता नदीच्या काठीं केकेय देशांत प्रजापति नांवाचा राजा राज्य करीत असे. त्याच्या मांडलिक राजांपैकीं एकाचें नांव धर्मपाल असें होतें. तो एक शूर शासक होता. धर्मपालच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा शूरपाल जहागिरीचा वारस झाला. त्याच्या जहागिरींतून राजाला कित्येक वर्षें कर मिळाला नव्हता. राजाला ही गोष्ट कळली तेव्हां त्यानें शूरपालकडे निरोप पाठविला कीं एका महिन्याच्या आंत येऊन राजाला भेटला नाहींस तर जहागीर जब्त होईल. शूरपाल आपला मित्र क्षेमवर्मा याच्या बरोबर वीस सैनिक घेऊन निघाला.

शूरपालची जहागीर फार चांगली होती. जहागिरींत सोन्याची खाण पण होती. तें कळल्यावर राजाच्या धाकट्या मुलाला दुष्टपणा सुचला. मध्यें विघ्न आणलें तर राजाची भेट होणार नाहीं. त्यानें राजाज्ञा मोडली आहे म्हणून राजा त्याची जहागीर पण जब्त करील. तेव्हां राजाचें मन वळवून ती जहागीर स्वतःसाठीं मागून घेऊं, असा होता त्याचा डाव. ती गोष्ट मंत्र्याच्या मुलाला सांगून तो कांहीं सैनिकांना घेऊन राजधानी बाहेर शूरपालच्या वाटेवर रानांत लपून बसला. सैनिकांना झुडपाआड लपायला सांगून राजाचा मुलगा व मंत्र्याचा मुलगा घोड्यावर बसून रस्त्यावर आडवे उभे राहाले.

घोडे व कांहीं घोडेस्वार दूर उभे असलेले पाहून क्षेमवर्माला संशय आला, कांहींतरी भानगड आहे. त्यानें शूरपालाला व त्याच्या बरोबरच्या सैनिकांना मागें रहा-यला सांगितलें व स्वतः घोड्यावर बसून पुढें

श्री. भा. रा. भोसले

गेला. तोच शूरपाल असेल असा विचार करून राजकुमार व मंत्र्याचा मुलगा दरडावून म्हणाले–" थांबव, घोडा !"

" मला पुढें जायचें आहे. बाजूला व्हा !" असें म्हणत क्षेमवर्मानें राजकुमाराला धक्का देऊन पुढें गेला.

" इतका गर्व आहे का तुला ?" असें म्हणत त्यानें क्षेमवर्माला धक्का दिला. लगेच शूरपाल आपला घोडा भर धांव सोडून पुढें आला व दरडावून म्हणाला–" भित्र्या निशस्त्र माणसावर शस्त्र उगारतांना तुला लाज नाहीं आली ?"

" प्रथम तूं स्वतःचा बचाव कर ! आला आहे उपदेश करायला !" राजकुमारानें तलवार उपसली. पण इतक्यांत शूरपालची तलवार राजकुमाराला लागली व त्याचें डोकें जमिनीवर धुळींत लोळूं लागलें.

मंत्र्याचा मुलगा तें पाहून घाबरूनच गेला. त्याची पांचावर धारण बसली. शूरपालनें आपला मित्र क्षेमवर्मा याला हात धरून उभें केलें आणि तो सरळ राजधानींत गेला. राजाला नमस्कार करून म्हणाला– " आपल्या राजधानीबाहेर वेशीजवळ डाकू दिवसा ढवळ्या वाटसरूंना लुटीत आहेत. एका मूर्ख डाकूनें माझ्या या मित्राला धक्का मारून घोड्यावरून खालीं पाडलें. मी त्याचें पारिपत्य करण्यास गेलों त्यांत तो डाकू ठार झाला."

" ठीक ! अशा लोकांना अशीच शिक्षा झाली पाहिजे !" राजा म्हणाला.

इतक्यांत मंत्र्याचा मुलगा राजकुमाराचें प्रेत घेऊन आला. त्यानें तें राजासमोर ठेऊन निवेदन केलें कीं " महाराज, या दुष्टानें राजकुमाराचा कसा अमानुष वध केला आहे पहा. यानें विनाकारण त्यांच्या-वर शस्त्र उगारलें. राजकुमार आपली तलवार नीट उपसून त्याच्यावर वार करणार इतक्यांत यानें त्यांचा शिरच्छेद केला."

राजाला राग आला व पुत्र शोकानें विह्वल होऊन तो शूरपालाला मारायला धांवला. पण कांहीं दरबारी मध्यें पडले. रागाच्या भरांत कांहीं करून नंतर पश्चा-त्ताप करणें बरोबर होणार नाहीं असा त्यांनीं सल्ला दिला. शूरपालाचें काय म्हणणें आहे हें देखील ऐकून घेतलें पाहिजे. त्यांनीं राजाला आवरलें.

" मी स्वतः होऊन राजकुमारावर धांवलों नाहीं. प्रथम आपल्या मुलानेंच अपशब्द बोलून माझ्यावर वार केला. तो कोण आहे हेंदेखील मला माहीत नव्हतें. आपल्या मंत्र्याचा मुलगा म्हणाला तें सपशेल खोटें आहे. मी स्वतः आपल्या भेटीस येत असतां वाटेंत भांडण काढून राजकुमाराचा मी वध करीन यांत कांहीं अर्थ आहे का ?" शूरपाल म्हणाला.

परंतु राजाला पुत्र वधाचा इतका राग आला होता कीं त्याला दुसरें कांहीं दिसत नव्हतें.

" तूं खरें बोलत आहेस कीं मंत्र्याचा मुलगा, हें आम्हांला कळायला मार्ग ?

देवालाच काय तें माहीत. तुम्ही दोघे द्वंद्व युद्ध करा. जो जिंकेल तोच खरा!" राजा म्हणाला.

शूरपाल अजून वयानें लहानच होता. मंत्र्याचा मुलगा चांगला तीस वर्षांचा बलवान होता. राजाला वाटलें होतें कीं त्याच्या हातीं शूरपाल नक्की ठार होईल व मुलाच्या खुनाचा सूड सहजीं उगवला जाईल. शूरपालच्या अंगांतली चपळता मंत्र्याच्या मलाच्या अंगांत नव्हती. परिणाम जो व्हायचा तो झालाच. मंत्र्याचा मुलगा आपल्या मित्राला भेटायला निघून गेला, म्हणजे ठार केला.

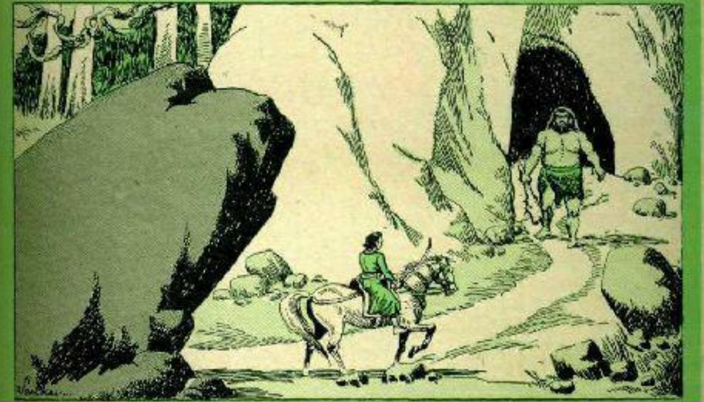
"महाराज, निदान आतां तरी हा हट्ट सोडाल अशी अपेक्षा करतों. आपण सांगितल्याप्रमाणें ह्यानें स्वतः निर्दोष असल्याचें सिद्ध केलें आहे." मंत्री म्हणाले. परंतु राजाचा राग कमी व्हायच्या ऐवजीं जास्त वाढला. त्याला ठार करण्यासाठीं राजानें आणखी एक उपाय केला.

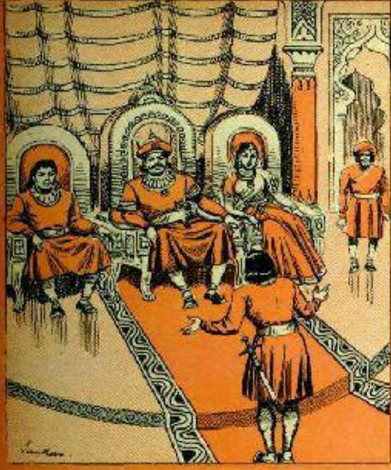
"मी याला माफ करायला तयार आहें. पण यानें मी सांगितलेलें एक काम करून आलें पाहिजे. त्याला कुशान चक्रवर्तीच्या राज्यांत जावें लागेल. तेथें मुख्य अतिथीचा वध करून चक्रवर्तीचा किरीट आणून माझ्या समोर हजर केला पाहिजे. त्यानें हें काम करून दाखविलें तर मी त्याला माफ करायला तयार आहें." राजानें जें कांहीं सांगितलें तें ऐकून राजाचा खरा हेतू काय हें सर्वांना सहजीं कळलें. सर्व चकित होऊन शूरपाल काय उत्तर देतो हें पाहूं लागले. पण शूरपाल शांतपणें म्हणाला—"महाराज! आपली हीच इच्छा असेल तर मी ती आज्ञा समजून वागायला तयार आहें." असें सांगून तो दरबारांतून निघून गेला.

क्षेमवर्मा व आपल्या बरोबरच्या सैनिकांना राजधानींतच मागें रहायला सांगून तो एकटाच निघाला. पुष्कळ दिवसांचा प्रवास होता व वाट तशी निर्विघ्न नव्हती. कुशान देशाच्या पश्चिमेकडच्या डोंगरांत राक्षसांची वस्ती होती. शूरपालला त्याच वाटेनें जावें लागलें. राक्षसांचा राजा ताम्राक्ष याच्याशीं त्याला युद्ध करावें लागलें. परंतु शूरपाल त्यांत यशस्वी झाला. त्यानें त्या राक्षसाला ठार करून त्याच्या हातांतील सोन्याचें कंकण काढून तो कुशान राजाच्या राजधानींत पोंचला.

शूरपाल राजधानींत पोंचला. त्या दिवशीं राजधानींत मंगलवाद्यें वाजत होतीं व चहूंकडे लोकांची गर्दी होती. त्याच दिवशीं राजकन्येचा विवाह होता. राजवाड्यांत चक्रवर्ती आपल्या पाहुणे मंडलीसह बसला होता. एका बाजूला राजकन्या बसली होती व दुसऱ्या बाजूला नवरदेव. शूरपाल सरळ राजासमोर जाऊन उभा राहिला. त्यानें राजाला लवून मुजरा केला. "ही माझ्या राजाची आज्ञा आहे." असें सांगून त्यानें नवर देवाचा वध केला.

हाहाकार उडून गेला. चक्रवर्ती स्वतः चकित होऊन त्याच्याकडे पाहूं लागले. तो आला काय, बोलला काय आणि क्षणार्धांत

त्यानें नवर देवाला ठार केलें काय? पण राजकन्या खूष झालेली दिसली. कारण राजानें तिच्यासाठीं निवडलेला मुलगा तिला पसंत नव्हता. त्याच्यांत मनुष्याला साजतील असा एक गुणदेखील नव्हता.

"पकडा त्या दुष्टाला!" राजा ओरडला.

"महाराज! क्षमा करावी! माझें आपल्या होणाऱ्या जांवयांशीं किंवा आपणांशीं कांहीं एक वैर नाहीं. मी फक्त आपल्या राजाच्या आज्ञेचें पालन केलें आहे. आपण आपला मुकुट काढून द्यावा, म्हणजे आज्ञेचें पुरें पालन होईल व मी आपल्या वाटेनें निघून जाईन. पुन्हां मी आपल्या देशांत कधीं पाऊल देखील टाकणार नाहीं." शूरपाल तें सर्व विनम्रपणें म्हणाला.

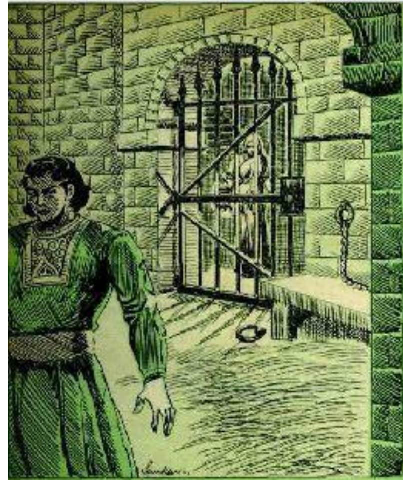
तें ऐकून राजाका गप्प बसणार? तो क्रोधांध होऊन म्हणाला—"पकडा याला आणि टाका याला अंधार कोठडींत. उपाशी मारा याला. एक थेंब पाणीदेखील देऊं नका प्यायला!"

"राजा! तूं मला सामान्य मनुष्य समजत असशील, पण लक्षांत ठेव मी ताम्राक्ष राक्षसाचा वध केला आहे येतांना. हें पहा त्याचें कंकण त्याला ठार करून त्याच्या हातांतून काढून घेऊन आलों आहें." शूरपाल म्हणाला. पण कुशान राजानें तिकडे दुर्लक्ष केलें.

राजाच्या आज्ञेप्रमाणें शूरपालला कैदेंत टाकण्यांत आलें. तो दिवस व त्याच्या पुढला दिवसपण उलटला. शूरपाल काळ कोठडींत जमिनीवर पडून विचार करीत होता. आतां या कोठडींतच मरण येणार. मुलाचा वध केला म्हणून प्रज्ञापति राजानें चांगला सूड काढला माझ्यावर.

पण त्या काळोखांतहि जणुंकांहीं आशेचें किरण एक तरुण स्त्री हातांत दिवा घेऊन

आली. शूरपालनें तिला ओळखलें, ती कुशान राजाची कन्या होती. म्हणाली—"तुझ्यासाठीं जेवण व पाणी घेऊन आलें आहें! पाहारेकऱ्यांना बक्षिस देऊन मी आंत आलें आहें. पाहारेकरी मी सांगेन तसें वागतील."

तेव्हांपासून राजकन्या रोज रात्रीं त्याच्या-साठीं जेवण आणूं लागली. दोघं बराच वेळ परस्परांशीं बोलत बसत. त्या क्रूर माणसाचा वध करून त्यानें तिला संकटांतून वांचविल्याबद्दल तिनें शूरपालचे आभार मानले. शूरपालानें देखील तिचे आभार मानले. त्याला जगण्याची आशा उरली नव्हती. तिनें त्याला वांचविलें याबद्दल त्यानें तिचे आभार मानले. परंतु त्या काळकोठडींतून सुटका कशी होणार हें त्याला कळेना.

एका महिन्यानंतर राजाला त्या काळ-कोठडीच्या अधिकाऱ्यानें येऊन कळविलें कीं तो दुष्ट मेला. राजाच्या मनाचें समाधान झालें.

पुढें कांहीं दिवसांनीं राज्यावर एक मोठें संकट आलें. शूरपालनें ताम्राक्ष राक्षसाचा वध केला होता. त्याचा भाऊ धूम्राक्ष कुशान राज्यावर चालून आला. कुशान राजा घाबरला. राक्षसांशीं वैर करून राज्याचें रक्षण कसें होणार? बापाला काळजींत पडलेला पाहून राजकन्या म्हणाली—"ताम्राक्षाचा वध करणारा तरुण असता तर त्यानें या धूम्राक्षाचा पण वध करून आपल्याला वांचविलें असतें."

"पण आतां काय उपयोग? तो तर मरून गेला!" राजा म्हणाला.

राजकन्येनें राजाचे पाय धरले व म्हणाली—"क्षमा करावी, महाराज! तो तरुण अजून जिवंत आहे. मी रोज रात्रीं त्याला जेवण पोंचवीत होतें. तो अजून

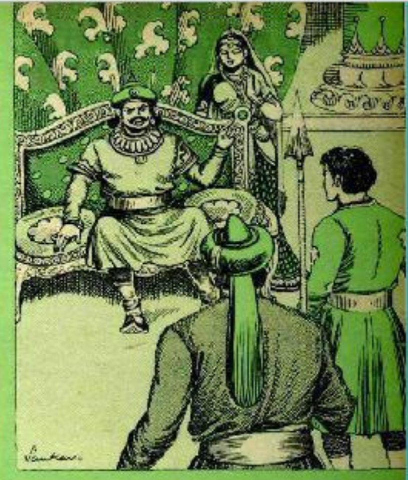
तेथेंच आहे. त्याला मुक्त केल्यास या राक्षसाचा वध करील."

राजाच्या जिवांत जीव आला. राक्षसांची बात तरी काय विचित्र आहे? त्यांच्यापैकीं एकाला जरी बाहेरून कोणी येऊन ठार केला तर तें ते सर्व विसरून जातात. एका राक्षसाला ठार करण्यासाठीं जर त्यांच्या प्रदेशांत बाहेरून सैन्य आलें तर सर्व राक्षस मिळून कुशान राजाच्या राजधानीला वेढा देत. तेव्हां त्यांची एकदां खोड मोडलीच पाहिजे असा विचार करून राजानें काळ-कोठडींतून शूरपालाला बोलावून घेऊन यायला सांगितलें.

शूरपाल आल्यावर राजा त्याला म्हणाला—"तूं ज्या राक्षसाचा वध केला होतास त्याचा धाकटा भाऊ राक्षसांचें मोठें सैन्य घेऊन आला आहे व त्यानें राजधानीला गराडा घातला आहे. तूं त्याचा पराभव केलास तर माझा मुकुट तर मी तुला देईनच राज-कन्येचा विवाह देखील तुझ्याशीं करून देईन."

शूरपाल त्याला तयार झाला.

तो धूम्राक्षाशीं द्वंद्व युद्धास निघाला. धूम्राक्ष गदा घेऊन शूरपालाला मारायला धांवला.

पण शूरपालानें त्याचपूर्वीं चपळाईनें आपली तलवार त्याच्या पोटांत भोंसकून त्याला ठार केलें.

शूरपाल आपली कामगिरी पूरी करून आला. त्यानें ती गोष्ट राजाला कळविली व दिलेल्या वचनाप्रमाणें मुकुट देण्यास विनंति केली.

"मी तुझा मृत्युदंड रद्द करतों. परत स्वदेशीं जायला तुला परवानगी आहे." राजा म्हणाला.

"महाराज! आपण मला आपला मुकुट देऊन राजकन्येशीं माझा विवाह करून

देण्याचें वचन दिलें होतें.” शूरपालानें आठवण करून दिली.

“तूं मी सांगितल्याप्रमाणें निघून गेला नाहींस तर तुला पुन्हां ती शिक्षा देण्यांत येईल. तोंड संभाळून बोल!”

शूरपालाला राग आला. त्यानें तलवार उपसून वचनभंग केल्याबद्दल राजाला शिक्षा करण्याचें ठरवून त्याचा शिरछेद केला. राजाचे स्वामिभक्त दरबारी त्याला धरायला धांवले. परंतु राजाच्या मरणानंतर लगेच राजकन्येकडे वारसा हक्क आला. ती म्हणाली—“यांचा अपराध कांहीं नाहीं. बाबांचीच चूक होती. त्यांनीं दिलेलें वचन न पाळतां यांना पुन्हां तुरुंगांत खितपत मरणाची शिक्षा दिली होती. यापुढें हेच माझे पति आहेत. तेव्हां यांच्या आज्ञेचें पालन करणें हें माझ्या प्रजेचें कर्तव्य आहे.

शूरपाल व राजकन्येचा विधिवत विवाह-समारंभ पार पडला. तिनें आपल्या पतीला कुशान चक्रवर्तीच्या गादीवर बसवून त्याचा राज्याभिषेक करविला. केकेय देशाचा राजा प्रज्ञापति यानें नव्या चक्रवर्ती राजाचें अभिनंदन केलें.

“महाराज! मी आपण आज्ञा केल्या-प्रमाणें दोन्ही कामें पुरी केलीं आहेत. कुशान राजाचा मुकुट माझ्या डोक्यावर दिसतच असेल. आपण आज्ञा करावी!” शूरपाल प्रज्ञापतीला म्हणाला.

प्रज्ञापतीनें त्याची पाय धरून माफी मागितली.

“या खेपेस मी माफ केलें. या पुढें कोणाला अशा संकटांत टाकूं नका!” शूरपालानें प्रज्ञापतीला बजावून सांगितलें.

सात घोडे

फार पूर्वी एका रानाजवळ एक गरीब कुटुंब रहात असे. पति-पत्नी व दोन मुलें जिवापाड मेहनत करून उदर निर्वाह करीत. तरी त्यांना पोटभर अन्न किंवा अंगभर वस्त्र कधीं मिळालें नाहीं.

असल्या जिण्यापेक्षां भीक मागून जगणें जास्त बरें, असा विचार करून मोठा मुलगा सकाळीं उठून घरून निघाला. दिवसभर हिंडत हिंडत तो एका राजवाड्यासमोर आला तेव्हां रात्र पडली होती.

राजवाड्यासमोर स्वतः राजा पायरीवर उभा होता. त्या मुलाला पाहून राजानें विचारलें—“कोण तूं? कोठून आलास?”

“एक जागा असेल तर सांगतां येईल. जेथें पोटभर खायला मिळेल तेंच गांव माझें!” मुलगा म्हणाला.

“म्हणजे तुला काय पाहिजे आहे. माझ्याकडे सात घोडे आहेत. त्यांना चरायला घेऊन जा. तुला निराळा पगार देणार नाहीं. दिवसभर घोड्यांबरोबर हिंडत रहा. संध्याकाळीं आल्यावर घोड्यांनीं दिवसभर काय खालें व काय प्याले तें येऊन सांग. तूं खरें बोललास तर मी आपल्या मुलीचें लग्न तुझ्याशीं करून देईन. खोटें बोललास तर तुझी चामडी लोळवीन.” राजा म्हणाला.

त्या गरिबाच्या मुलाला हें काम तसें कठीण वाटलें नाहीं. राजाचे जांवई आपण झालोंच असें त्याला वाटूं लागलें. म्हणाला—“मी आपलें काम करायला तयार आहें.”

तो दुसऱ्या दिवशीं तबेल्यांत गेला. त्यानें घोडे सोडले व तबेला बंद करण्या-

सौ. सरोजिनि परब

साठीं बाहेर आला. पण तेवढ्यात घोडे वायुवेगानें एका डोंगराकडे धांवले. पळूं लागल्यावर त्यांचा वेग जास्तच वाढत गेला. वाटेंत सर्वत्र हिरवीं गार कुरणें होतीं. पण घोडे चरायला कोठेंहि थांबले नाहींत.

तो डोंगरापर्यंत धांवत आला. पण चढणीवर धांवत जाणें अशक्य होतें. घामानें त्याचे सर्व कपडे ओलेचिंब झाले होते. त्याला दम लागला होता डोंगरा जवळच पायथ्याशीं एका झोंपडींत एक म्हातारी चरख्यावर सूत काढीत बसली होती. तिनें त्याला पाहून बोलाविलें. म्हणाली—"ये बाळ, आंत ये. किती घाम सुटला आहे." त्यानें चकित होऊन म्हातारीकडे पाहिलें. तेवढ्यांत घोडे अदृश्य झाले.

घोड्यांना धरणें अशक्य आहे असा विचार करून तो त्या म्हातारीच्या झोंपडींत शिरला. म्हातारीनें त्याचा घाम पुसला. पिंजारलेले केस विंचरून सारखे केले. नंतर त्यानें कांहीं वेळ विश्रांति घेतली व उठून म्हातारीला म्हणाला—"आजी! आतां मी सरळ आपल्या गांवीं जातों. राजवाड्यांत जाणें आतां व्यर्थच. राजवाड्यांत गेलों तर राजा विचारील कीं घोड्यांनीं काय खाल्लें व काय प्याले? मी समाधानकारक उत्तर देऊं शकलों नाहीं. तर तो मारहाण करून माझा जीव घेईल. मग उघड्या डोळ्यांनीं विहिरीत कशी काय उडी मारूं?"

"अरे एवढ्याशा गोष्टीसाठीं इतकी भीति? घोडे गवत खाऊन पाणी पितात. राजाला तें सांग!" म्हातारीनें त्याला सल्ला दिला.

संध्याकाळीं घोडे परत येईपर्यंत तो मुलगा वाट पहात म्हातारीच्या झोंपडींतच बसून राहिला. त्यांच्या पाठोपाठ तो राजवाड्यांत गेला.

तो परत आल्याबरोबर राजानें त्याला विचारलें—"घोडे चरले का छान? काय खाल्लें व प्याले?"

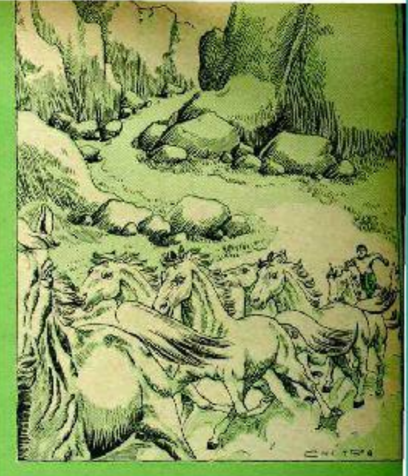
"गवत खाऊन पाणी प्याले!" मुलगा म्हणाला.

"याला छान बडवा व धक्के मारून बाहेर काढा याला." राजानें नोकरांना आज्ञा केली.

म्हातारीचा सल्ला होता तसा तो वागला म्हणून त्याला मार खावा लागला. रक्तबंबाळ होऊन तो घरीं परत आला.

मोठा मुलगा घरीं परत आल्यावर धाकटा मुलगा स्वतःचा उदरनिर्वाह मी बाहेर कोठेंतरी जाऊन करीन असें सांगून घरून निघून गेला. तो देखील दिवसभर चालून संध्याकाळीं त्याच राजाच्या राजवाड्यासमोर आला. राजानें त्याला देखील घोडे चरायला घेऊन जायला सांगितलें व ते काय खातात पितात हें पाहून परत येऊन सांगायला सांगितलें. त्यानें त्याला बजावलें कीं जर खोटें बोललास तर तुझी चामडी लोळवीन. धाकट्या मुलानें तें कबूल केलें.

दुसऱ्या दिवशीं तो घोडे सोडूं लागला तेव्हां घोडे पळूं लागले. धाकटा मुलगा

त्यांच्या समोर ओरडत होता—"या या, माझ्याबरोबर धांवण्याची पैज मारायला!"

घोडे डोंगरापर्यंत पोंचले तरी तो धांवतच होता. त्याचे कपडे घामानें ओले चिंब झाले होते. तरी तो पळत राहाला. तो देखील म्हातारीच्या झोंपडीपर्यंत पोंचला.

"ये बाळ! तुझा घाम पुसतें मी!" म्हाणारी त्याला म्हणाली.

"मी जवळ येईन तर ना?" म्हणत तो पळत पुढें निघून गेला.

पण आतां तो बराच दमला होता. तो सुरवातीला घोड्यांच्या पुढें धांवत होता.

नंतर बरोबर व शेवटीं घोडे पुढें धांवत होते व तो त्यांच्या पाठोपाठ.

सर्वांत पाठीमागें जो घोडा होता. त्याची आयाळ पकडून तो त्या घोड्यावर बसला.

घोडे एका दाट अरण्यांत पळत गेले. एका जागीं एक देऊळ होतें. त्या देवळाजवळ ते थांबले. घोडे येथेंच नित्य येतात वाटतें असा विचार करून तो घोड्यावरून खालीं उतरला व देवळाच्या आवारांत जाऊं लागला.

घोडे एकेक करून त्या आवारांत शिरले व आंत पाऊल पडल्याबरोबर त्यांना मनुष्य रूप मिळालें. त्यांच्यांत तो बदल झालेला पाहून धाकट्या मुलाला अर्थातच फार आश्चर्य वाटलें.

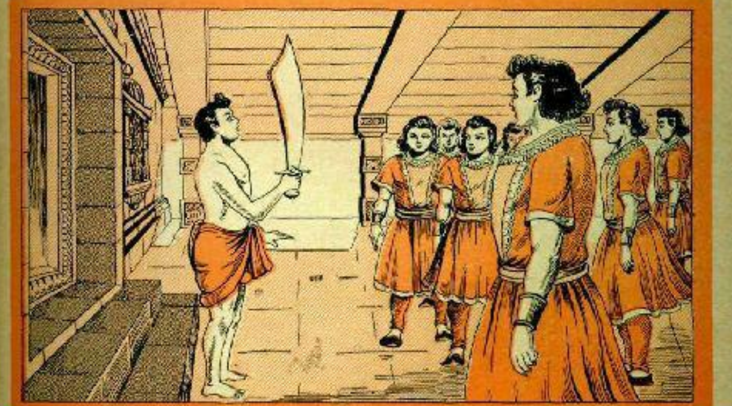
त्या तरुण मुलांपैकां सर्वांत जो मोठा होता त्यानें धाकट्या मुलाला जवळ बोलावून आपली हृदयविदारक गोष्ट सांगितली. म्हणाला—"आम्ही सातजण राजपुत्र आहोंत. आमच्या वडिलांनीं आमच्या बहिणीचें लग्न तुझ्याशीं करून द्यायला सांगितलें आहे. वाटेंत ज्या म्हातारीनें तुला आपल्या झोपडींत बोलाविलें होतें ती एक जादूगारीण आहे. तिनेंच मंत्रबळानें आम्हांला हें रूप दिलें आहे. तिचा मंत्र या मंदिराबाहेर उपयोगी पडतो. म्हणून आम्ही दिवसां शक्य असेल तितका वेळ येथें येऊन राहतों. मनुष्यांचें जेवणच आम्हांला आवडतें. मनुष्य जें खातात तेंच आम्ही खातो व पितों. आम्ही जें खाऊं व पिऊं तें तूं आमच्या बाबांना जाऊन सांग म्हणजे ते तुझें लग्न आमच्या बहिणीशीं करून देतील. त्यानंतर एक उपकार आमच्यावर कर. या देवळांत एक तलवार आहे. ती मंत्रवलेली आहे. तूं ती तलवार घेऊन आमच्याबरोबर संध्याकाळीं तबेल्यांत ये. आम्हांला बांधून ठेवल्यावर आमचीं डोकीं कापून टाक. तसें केलेंस तर आमचें अश्व रूप जाऊन आम्हांला मनुष्य रूप मिळेल."

असें सांगून मोठ्या राजकुमारानें त्या मुलाला देवाळांतली तलवार दाखविली. तो मुलगा दोन्ही हातांनीं देखील ती सहजीं उचलूं शकला नाहीं.

देवळांत एक खड्डा होता. त्यांत जादूचें पाणी होतें. राजकुमारानें तें पाणी तीनदां प्यायला सांगितलें. तीन घोट पाणी प्याल्यावर एका हातानें त्याला ती सहज उचलतां आली.

नंतर राजकुमारांनीं देवळाच्या आवारांत सैंपाक केला. जेवणासाठीं सर्व आवश्यक पदार्थ देवळांत एका कोठडींत ठेवलेले होते.

राजकुमारांबरोबर धाकट्या मुलानें देखील जेवून घेतलें. संध्याकाळपर्यंत सर्व त्या देवळांतच राहाले. नंतर ते घरीं निघाले. देवळांतून बाहेर आल्याबरोबर सातहि राजकुमार घोडे झाले. गरीब मुलगा तलवार घेऊन एका घोड्यावर बसला. मुलाला घोड्यांबरोबर परत आलेला पाहून म्हातारी रागानें त्याच्याकडे पाहूं लागली. तिनें त्याला धमकी दिली कीं तुला गाढवाचें रूप देईन.

संध्याकाळीं मुलगा घरीं आल्यावर राजानें त्याला विचारलें–"काय रे ? घोड्यांना नीट चरायला घेऊन गेला होतास ना ?"

मला त्याच कामावर नेमलें आहेत तर मी तें नाहीं तर दुसरें काम करीन का ?" मुलानें विचारलें.

"काय खाल्लें त्यांनीं व काय प्याले ते ?" राजानें पुन्हां विचारलें.

"मनुष्य जें खातात तेंच त्यांनीं खाल्लें व मंत्रवलेलें पाणी प्याले." धाकटा मुलगा म्हणाला.

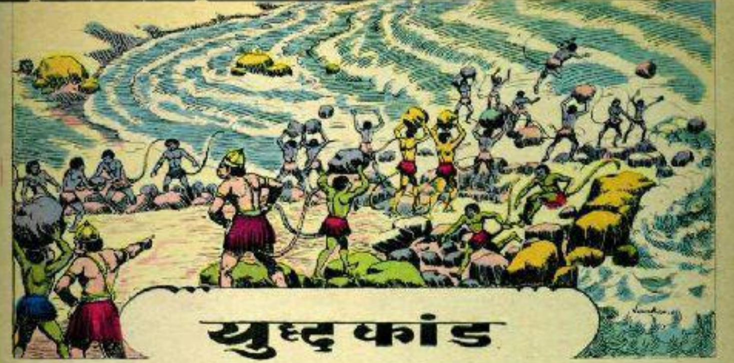
"अरे हे उत्तर देऊं शकणारा आजपर्यंत दुसरा कोणी भेटला नव्हता. मी वचन दिल्याप्रमाणें माझ्या मुलीशीं तुझें लग्न करून देतों. यापुढें तूं माझा जांवई !"

त्या दिवशीं रात्रीं सर्व झोंपीं गेल्यावर धाकटा मुलगा तलवार घेऊन तबेल्यांत गेला. पण घोड्यांचें डोकें कांपण्यास त्याचा हात धजेना. तरी मन घट्ट करून त्यानें सपासप सर्वांच्या माना कांपल्या. लगेच एका मागून एक राजकुमार त्यांच्या जागीं त्याला दिसले. सातहि राजकुमाराना मंत्र-बळानें मनुष्य रूप मिळालें.

राजाला परमानंद झाला. त्याचे सातहि पुत्र देवानें त्याला परत दिले होते. त्या गरिबाच्या मुलाचीच खरोखरी ती कृपा होती. इतक्या वर्षांनीं आपल्या भावंडांना भेटूं शकल्याबद्दल राजकुमारीला आनंद झाला. तिच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रु टपटप गळूं लागले.

त्या गरीब मुलाचें राजकन्येशीं लग्न झाले. त्यानें आपल्या आईवडिलांना व वडील भावाला बोलावून घेतलें व आपल्या-बरोबर राजवाड्यांतच त्यांना ठेवून घेतलें.

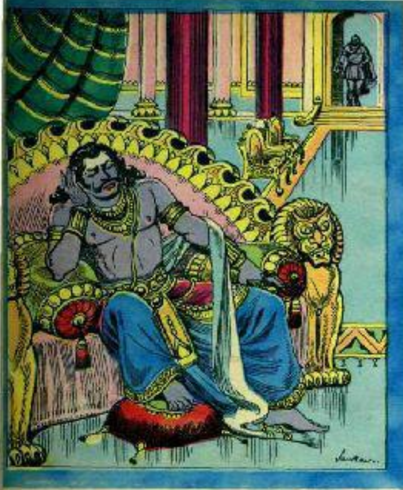
युद्ध कांड

बिभीषणानें कुंभकर्णाचें वर्णन करीत असतां त्याची जन्मकथा पण सांगितली. म्हणाला–"कुंभकर्ण जन्माला आल्याबरोबरच त्याला इतकी भूक लागलेली दिसली कीं त्यानें सहस्रावधि लोकांना जिवंत गिळून टाकलें. लोक घाबरून इंद्राकडे धांवले. इंद्राला कुंभकर्णाचा राग आला व त्यानें त्यावर वज्र टाकलें. पण कुंभकर्ण भ्याला नाहीं. तो इंद्राच्या ऐरावतावर चढला. त्याचे दांत उपटले व ते घेऊन इंद्राच्या छातींत भोसकले.

इंद्र घाबरून पळाला व ब्रह्मदेवाकडे गेला. त्यानें ब्रह्मदेवाजवळ विनंति केली कीं कुंभकर्णाच्या भयानें पृथ्वीवर हाहाकार उडाला आहे. त्यानें माझा व देवांचा अपमान केला आहे. आश्रमांचा ध्वंस करून परस्त्रियांचें अपहरण करीत आहे.

ब्रह्मदेवानें सर्व राक्षसांचें पाचारण केलें. त्यांत कुंभकर्णपण होता. तो त्याला म्हणाला–"विश्वसूनें तुला जनसंहार करण्यासाठीं का जन्म दिला ? जा, तुला आजपासून कायमची गाढ निद्रा लागेल."

ब्रह्मदेवासमोरच कुंभकर्णाला झोंप येऊं लागली. तें पाहून रावण म्हणाला–"अजोबा ! आपल्या नातवाला असा शाप दिलात तर कसें चालेल ? त्याच्या निद्रेची

व जागरणाची वेळ ठरवून द्या म्हणजे झालें.

"तथास्तु! याला सहा महिने झोंप व सहा महिने जागरण राहील!" ब्रह्मदेव म्हणाला.

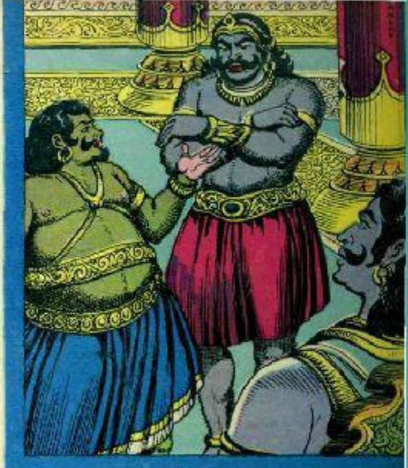
येथवर कुंभकर्णाचें चरित्र वर्णन करून बिभीषण म्हणाला—"रामा, तुझ्या भयानें रावणानें धावरून जाऊन याला जागा केला आहे. त्याला पाहून वानर सेना पळूं लागली आहे. म्हणून आपण वानरांना असें समजावून सांगितलें पाहिजे कीं कुंभकर्ण राक्षस नसून एक चालतें बोलतें यंत्रच आहे."

रामानें नील वानरास वानर सैन्य सज्ज करायला सांगितलें. शरभ, हनुमान, अंगदादि वानर एकेक करून मोठमोठे डोंगर उचलून घेऊन लंकेच्या महाद्वारासमोर उभे राहाले.

तिकडे कुंभकर्ण रावणाच्या महालांत गेला. तेथें त्याचा मोठा भाऊ शोक करीत बसलेला त्याला दिसला. कुंभकर्णाला आलेला पाहून रावण प्रेमानें त्याला भेटला.

कुंभकर्णानें वडील भावाला आदरपूर्वक नमस्कार केला व म्हणाला—"दादा! मला कां रे जागा करायला सांगितलें? असें झालें तरी काय? मृत्यूचें बोलावणें कोणाला रे आलें आहे?"

"तूं झोंपला होतास म्हणून तुला रामानें माझ्याविरुद्ध काय काय केलें हें कळलें नाहीं. राम सुग्रीवाला बरोबर घेऊन समुद्र पार करून लंकेला आला आहे. लंकेंतलीं उद्यानें पहा, सर्वत्र वानरच वानर आहेत. सर्व मुख्य मुख्य राक्षसांचा वध रामालक्ष्मणांनीं केला आहे. पण मुख्य मुख्य वानरांपैकीं एकाच्या अंगाला देखील आम्ही आतांपर्यंत हात लावूं शकलों नाहीं. तूं महाबली आहेस. मला तूं मदत करशील या आशेनें मी तुला जागें करायला सांगितलें." रावण कुंभकर्णाला म्हणाला.

कुंभकर्ण हंसला व म्हणाला—"दादा! मागें एकदां याविषयीं आपलें बोलणें झालें होतें. तेव्हां स्वतःला तुझे हितैषी म्हणविणारे म्हणाले होते कीं तुझ्यावर कोणत्याहि प्रकारचें संकट येणार नाहीं. तें संकट आज प्रत्यक्ष उभें आहे, बघ. मागचा पुढचा विचार केल्याशिवाय तूं सीतेला उचलून घेऊन आलास. माझ्या मतें अशा प्रसंगीं तूं बिभीषण सांगेल तसें करावें."

रावण तें ऐकून चिडून गेला. म्हणाला—"मला शिकावायला नकोस तूं! मला कळतें मी काय करायचें तें. माझा मान तूं राखला पाहिजेस. आज उपदेश करण्याची वेळ नाहीं. जें झालें तें झालें. आतां त्याची चर्चा करण्याची गरज उरली नाहीं. पुढें काय करावयाचें तें सांग! मी चूक केली आहे ती तूं आपल्या शौर्यानें बरोबर कर! तरच तुझें शौर्य, नाहींतर तें काय कामाचें?"

रावणाला राग आलेला पाहून कुंभकर्ण थोड्या नमत्या आवाजांत म्हणाला—"तुला वाईट वाटून घेण्याचें कारण नाहीं. किंवा रागरोष करण्याचेंहि कारण नाहीं. मी तुझा भाऊ आहें, हितैषी आहें. म्हणून मला जें रास्त वाटलें तें मी सांगितलें. मी रामालक्ष्मणांचा वध करून तुझी इच्छा पूर्ण करतों. रामाचें डोकें तुझ्यासमोर हजर करून दाखवितों. तुला रामाचें भय करण्याचें काय कारण? मी युद्धाला जातों. मला शस्त्रास्त्रांची गरज नाहीं. रिकाम्या हातांनींच मी सहस्रावधि शत्रूंचा संहार करीन."

कुंभकर्णाचें बोलणें झाल्यावर महोदर म्हणाला—"तूं आहेस मूर्ख, बेअक्कल आणि घमेंडखोर! जें काम करणें रास्त नाहीं तें काम रावण करीलच का? म्हणे, चुकीची दुरुस्ती अशक्य आहे. त्या चुकीचा हा परिणाम आहे या बोलण्याचा काय अर्थ?

चांगल्या कामाचा परिणाम दुःख व वाईट कामाचा परिणाम सुख होत नाहीं असें देखील पहावयास मिळतें. सीतेचें अपहरण करण्याची इच्छा रावणाला झाली. आम्ही त्याचा विरोध केला नाहीं. तूं एकटाच युद्धाला जाईन, म्हणतोस. जनस्थानांत इतक्या राक्षसांचा संहार ज्यानें केला त्याला तूं एकट्यानें ठार करणार?"

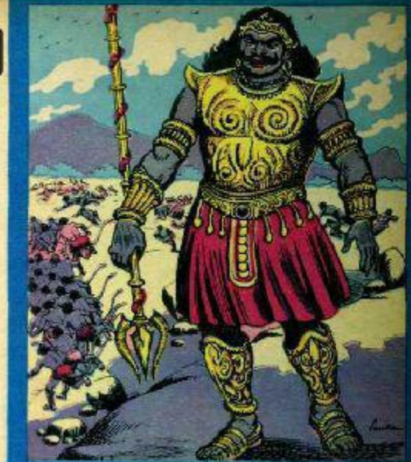
महोदरनें कुंभकर्णाला सुचविलें कीं आपण दोघे बरोबर द्विजिह्, सह्यद्रि व वितर्दन यांना घेऊन जाऊं व रामाचा वध करूं या. राम मारला गेला तर ठीक, आपण जखमी होऊन परत आलों तर परत येऊन रावणाला कळवूं कीं आपण रामाला खाऊन टाकलें. रावण सीतेला तें जाऊन सांगेल व तिचें मन वळविण्याचा प्रयत्न करील. रावणाला युद्ध करण्याची गरजच राहणार नाहीं. रणांगणावर गेल्याशिवायच सीता रावणाला वशीभूत होईल. सर्व मनासारखें होऊन जाईल.

कुंभकर्ण शूर होता. त्याला हा दुष्टपणा व फसवेगिरी आवडली नाहीं. म्हणाला— "असला मूर्खपणा मनांतून काढून टाक. तोंडघशी पडशील!"

त्याच्या सारख्यांच्या सल्ल्यामुळेंच रावणाची ही दशा झाली होती. युद्धाचें नुसतें नांव ऐकून घाबरून जाणाऱ्या महोदरासारख्या लोकांनींच रावणाचा तोंडपुजेपणा करून त्याला पथभ्रष्ट केलें होतें.

कुंभकर्णानें महोदरला केलेला उपदेश ऐकून रावण हंसला व म्हणाला—"महोदर रामाला भ्याला आहे म्हणून युद्धाला न जावें लागावें म्हणून हे छक्के पंजे करण्याचा विचार करीत आहे. तूं जा व राम, लक्ष्मण आणि वानरांचा संहार करून ये.

कुंभकर्णानें एक विचित्र भाला घेतला. तो पोलादी होता. पण सोन्यानें मढवलेला होता. त्याला तांबड्या फुलांची माळा घातलेली होती. इंद्राच्या वज्राहून तो कमी प्रतीचा नव्हता. तो भाला घेऊन कुंभकर्ण म्हणाला—"मी एकटाच युद्धाला जातों. मला कोणाच्या मदतीची गरच नाहीं. तरी रावणानें त्याला बरोबर सैन्य घेऊन जायला सांगितलें. त्यानें आपल्या भावाच्या गळ्यांत एक रत्नहार घालून सुंगधी फुलाची माळ घातली व सोन्याचें कवच घालायला देऊन त्याला आशीर्वाद दिला.

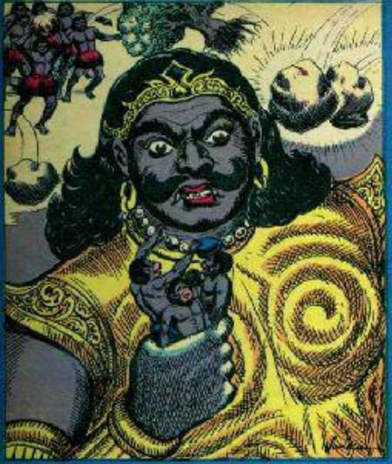

कुंभकर्ण भावाला कडकडून भेटला. त्याला नमस्कार केला व रणांगणावर निघाला. त्याच्या पाठोंपाठ मोठमोठे वीर राक्षस सैन्य घेऊन निघाले. कुंभकर्णानें रणांगणावर निघातांना आपलें अंग वाढविलें होतें. म्हणून तो लंकेच्या महाद्वाराबाहेर आला, तेव्हां त्याला पाहून वादळाच्या वाऱ्यानें ढगांची जशी गाळण उडून जाते तशी वानरांची उडाली व पळापळ सुरू झाली.

कुंभकर्णाला पाहून पळणाऱ्या वानरांत नल, नील, गवाक्ष कुमुद इत्यादि वानरवीर होते. त्यांना पळत असलेले पाहून अंगद म्हणाला—"तुम्ही आपला आत्मगौरव, पराक्रम वगैरे विसरून भित्र्यासारखे कोठें पळत आहांत? तो येत आहे तो राक्षस नसून तुम्हांला भय दाखविणारें बाहुलें आहे या आपण त्याचा सर्वनाश करूं या."

तें ऐकून पळणारे वानर मागें फिरले. त्यांनीं कुंभकर्णावर मिळून हल्ला केला. त्यांनीं डोंगर व झाडें उपटून कुंभकर्णावर टाकलीं. त्याचा यत्किंचित देखील परिणाम झाला नाहीं. तो मुळींच भ्याला नाहीं. त्याला राग मात्र आला व तो जास्त जोरानें वानरांचा संहार करूं लागला.

वानरांची गाळण उडाली व ते पळूं लागले. कांहीं आकाशांत उड्या मारूं

लागले. कांहीं समुद्रांत जाऊन पडले व कांहीं पुलावरून पळूं लागले. कांहीं अस्वलांच्या जातीचे वानर झाडावर चढून बसले. कांहीं डोंगराच्या गुहेंत शिरून लपून बसले. कांहीं मेल्यासारखे जमिनीवर चित्त पडून राहाले.

अंगदानें वानरांना धीर देण्याच्या हेतूनें बोलावून म्हटलें—"अरे, असे भिऊन पळतां काय? रणांगणावर मरणाराला वीर गति म्हणजे स्वर्ग मिळतो. शत्रूचा पराभव केलात तर कीर्ति अमर होते. पण पळपुटे भितरे इहलोक व परलोक दोन्ही घालवून बसतात. रामाच्या हातीं कुंभकर्णाचा वध निश्चित आहे."

"अरे होय, पण तो मरणापूर्वीं आमचा जीव घेईल त्याचें काय? त्यानें चालविलेला संहार आम्हांला नाहीं पहावत. आम्ही निघालों. आमचा जीव वांचला कीं पुरे आम्हांला." असें म्हणत ते कुंभकर्णाला येत असलेला पाहून पळूं लागले.

परंतु पळत असलेल्या वानरांची समजूत घालून व धीर देऊन अंगद व हनुमान त्यांना परत घेऊन आले.

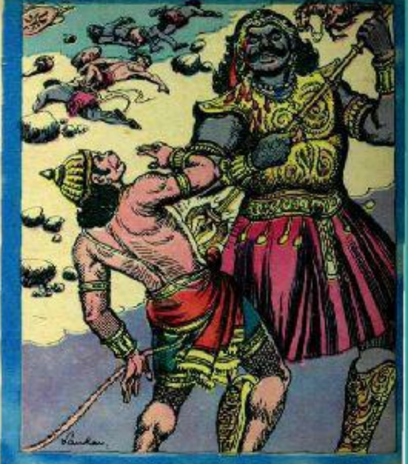
नंतर मारुती बारा वीर वानरांना बरोबर घेऊन युद्धाला निघाला. त्याच्या बरोबर वृषभ, शरभ, मैंद, धूम्र, नील, कुमुद, सुषेण, गवाक्ष, रंभ, तार, द्विविद व पनस होते. त्याच्या हातीं अनेक राक्षस व हत्ती, घोडे उंट ठार झाले. मारुतीनें आकाशांत उड्डाण केलें व कुंभकर्णावर तेथून दगड व झाडें यांचा वर्षाव केला. पण कुंभकर्णानें भाल्यानें स्वतःचें रक्षण केलें. तो वानरांना पळवीत येत असलेला पाहून मारुती एक डोंगर घेऊन वाटेंत आडवा उभा राहीला. त्यानें तो डोंगर कुंभकर्णावर फेंकला तेव्हां त्याच्या डोक्याला एक जबर जखम झाली व त्याचें

सर्व अंग रक्तबंबाळ झालें. कुंभकर्णानें त्याचें उत्तर म्हणून मारुतीच्या छातींत भाला मारला. तो लागल्यावर मारुती भडभड रक्त ओकला व बेशुद्ध होऊन पडला.

मारुतीला बेशुद्ध पडलेला पाहून वानरांची पळापळ पुन्हां सुरू झाली. नील वानरानें त्यांना थांबायला सांगितलें व कुंभकर्णावर एक मोठी शिला फेंकली. कुंभकर्णानें ती चेंडूसारखी झालेली व हाताच्या मुठींत तिचा चुराडा करून चुरा फेंकून दिला. नंतर पांच वानरांनीं मिळून कुंभकर्णावर एकदम हल्ला केला. त्यांनीं त्याला दगड धोंडे, झाडें जें हातीं आलें त्यांनीं मारून बेजार करून सोडलें. पण कुंभकर्णाचा धीर मुळींच खचला नाहीं. उलट त्यानेंच त्या सर्वांना ठार केलें.

आंतां मात्र वानर चिडले. सहस्रावधि वानरांनीं मिळून एकदम चारी बाजूंनीं कुंभकर्णावर दगडा धोंड्यांचा वर्षाव सुरू केला. कुंभकर्ण एकेकाला धरून कच्चाच खाऊं लागला. वानर भयभीत होऊन रामाकडे धांवले.

अंगदानें एक मोठा दगड कुंभकर्णावर फेंकला. कुंभकर्णानें चिडून जाऊन त्याच्यावर आपला भाला फेंकला. पण अंगद चपळाईनें

स्वतःचा बचाव करून कुंभकर्ण उभा होता तेथें जवळ येऊन पोंचला. त्याच्या छातींत त्यानें मुष्टिप्रहार केला. कुंभकर्ण बेशुद्ध होऊन पडला. पण शुद्धीवर येतांच त्यानें अंगदाला उचलून मुठींत दाबलें व जमिनीवर फेंकून दिलें. अंगद बेशुद्ध होऊन पडला. नंतर कुंभकर्ण भाला घेऊन सुग्रीवाला मारण्यासाठीं धांवला. त्यानें सुग्रीवावर भाला फेंकला. मारुतीनें तो मध्येंच पकडला व मोडून दूर फेंकून दिला. तो लोखंडी भाला मारुतीनें गवताच्या काडीसारखा तोडून टाकलेला पाहून स्वतः कुंभकर्ण चकित झाला.

भाला हातचा गेला तेव्हां कुंभकर्णाला दगड घेऊन शत्रूला मारण्याशिवाय दुसरा उपाय सुचला नाहीं. त्यानें एक मोठा दगड सुग्रीवावर फेंकला. सुग्रीव बेशुद्ध होऊन पडल्यावर त्याला उचलून घेऊन कुंभकर्ण पळाला. सुग्रीवाला पळवून नेल्यावर सर्व वानर सेना पळून जाईल व रामालक्ष्मणांचा पराभव करणें सोपें जाईल, असें त्याला वाटत होतें. तो सुग्रीवाला घेऊन लंकेंत गेला.

मारुतीनें विचार करून पाहिला. कुंभ-कर्णाशीं युद्ध करून सुग्रीवाला सोडवून आणावें असा त्यानें विचार केला. परंतु गंभीरपणें विचार केल्यावर त्यानें तो विचार सोडला. कारण शुद्धीवर आल्यानंतर सुग्रीव स्वत:ला सोडवून येऊं शकेल या गोष्टीची त्याला खात्री होती. त्याच्यापेक्षां आणखी महत्वाच्या एका गोष्टीकडे त्याचें लक्ष गेलें. सुग्रीवाला कुंभकर्ण घेऊन गेलेला पाहून वानर पळूं लागतील. त्यांना धीर देण्यासाठीं कोणीतरी मागें राहाणें आवश्यक आहे. त्याप्रमाणें तो वानरांची समजूत घालूं लागला.

लंकेच्या नागरिकांनीं कुंभकर्णाच्या शौर्याचीं स्तुती करून त्याच्या अंगावर पुष्प-वृष्टि केली आणि सुगंधी द्रव्यांचा शिडकाव केला. त्यामुळें सुग्रीव शुद्धीवर आला. पुढें काय करावयाचें याचा त्यानें क्षणभर विचार केला. नंतर त्यानें आपल्या नखांनीं कुंभ-कर्णाचे नाक, कान ओरबाडून काढले. कुंभकर्णानें चिडून जाऊन त्याला जमिनीवर जोरानें फेंकले व त्याला पायांखालीं तुडविलें. पण सुग्रीवानें त्या सर्वाची फिकीर केली नाहीं. तो वायुवेगानें आकाशांत उडत रामाकडे येऊन पोंचला.

एकदां धर्मराज युधिष्ठिरानें अश्वमेध यज्ञ करण्याचें ठरवून घोडा सोडला. घोड्याच्या रक्षणार्थ अर्जुन ससैन्य निघाला. अर्जुनाचें सारथ्य करायला स्वत: श्रीकृष्ण बरोबर गेला.

घोडा भ्रमण करीत कौंडिण्यपुरीला आला. युवराज ताम्रध्वज यानें घोड्याला अडवून घोड्याच्या कपाळावर बांधलेलें ताम्रपत्र वाचलें.

"हा धर्मराज युधिष्ठिराचा घोडा आहे. या घोड्याचें रक्षण करण्यासाठीं गांडीवधारी अर्जुन येत आहे. जर कोणी या घोड्याला अडविलें तर त्याला अर्जुनाच्या हातीं व्यर्थ मरावें लागेल!"

"इतका गर्व आहे तर गर्वभंग झालाच पाहिजे." ताम्रध्वज म्हणाला. त्यानें घोडा बांधून ठेवला. कांहीं वेळानें अर्जुन ससैन्य तेथें येऊन पोंचला. बरोबर कृष्ण होताच.

अर्जुनानें घोडा बांधलेला पाहून दरडावून विचारलें—"घोडा बांधून ठेवण्याचें साहस कोणी केलें?"

ताम्रध्वज स्मितकरून म्हणाला—"मी!"

"तूं लहान मुलगा आहेस म्हणून माफ करतों. तूं ओळखलें नाहींस वाटतें मला? हा घोडा कोणाचा आहे हें माहीत आहे का तुला?" अर्जुनानें ऐटींत विचारलें.

घोड्याच्या कपाळावरचा ताम्रपट दाखवून ताम्रध्वज म्हणाला—"हा पाहून कळलें मला सर्व असेल हिंमत तर घोडा सोडून ने!" ताम्रध्वज म्हणाला.

तें ऐकून अर्जुनाला राग आला. गांडीव उचलून म्हणाला—"तुला स्वत:चा जीव

शेवटचें मलपृष्ठ

वांचवायची इच्छा असेल तर मुकाट्यानें बाजूला हो!"

ताम्रध्वज देखील धनुष्य बाण घेऊन युद्धास सज्ज झाला. दोघांचें युद्ध झालें. कांहीं वेळ युद्ध झाल्यावर अर्जुनाला कळलें कीं वाटत होतें तितकें तें युद्ध सोपें नाहीं. अर्जुनाचें शौर्य ताम्रध्वजाच्या पराक्रमासमोर अपुरें ठरलें. अर्जुन चकित होऊन कृष्णाला विचारूं लागला—"कृष्णा! हें कसें कायरे घडलें? हा टीचभर मुलगा माझा अपमान करीत आहे. याचें काय कारण असूं शकेल?"

कृष्ण स्मित करून म्हणाला—"युद्ध झालें कीं त्यांत एकाचा जय व दुसऱ्याचा पराजय हा होणारच!"

"तें कबूल! पण तूं माझ्याबरोबर असतां माझा पराभव कां व्हावा हें नाहीं कळलें मला!" अर्जुन म्हणाला.

"हें पहा, ताम्रध्वजाचा बाप मयूरध्वज याच्या धर्मबळासमोर ताम्रध्वजाचा पराभव करणें तुला शक्य नाहीं. तुझ्या अंगीं किती शक्ति असली तरी ती टिकणें शक्य नाहीं." कृष्ण म्हणाला.

अर्जुन कांहीं वेळ मान खालीं करून विचार करीत उभा राहिला व म्हणाला—"कृष्णा! माझें हें गांडीव व माझें शौर्य अपुरें पडत आहे त्याबद्दल मला आश्चर्य वाटत नाहीं. पण स्वतः धर्मराज युधिष्ठिरापेक्षां जास्त धर्मपरायण महात्मा कोणी असूं शकेल असें नाहीं वाटत मला."

"खरें बोलावयाचें तर मयूरध्वज खरो-खरीच युधिष्ठिरापेक्षां सुद्धां मोठा धर्मपरायण महात्मा आहे. खात्री पटवून घ्यायची असेल तर चल माझ्याबरोबर!" कृष्णानें तें सुचविल्याबरोबर अर्जुन त्याच्याबरोबर जायला तयार झाला.

दोघे वेष पालटून निघाले. कृष्णानें ब्राह्मण गुरूचा वेष घेतला व अर्जुनानें त्याच्या शिष्याचा. दोघे मयूरध्वजाच्या दरबारांत पोंचले. राजानें आदरपूर्वक दोघांना बसायला सांगून येण्याचें कारण विचारलें.

कृष्ण म्हणाला—"मयूरध्वज महाराज! मी एका संकटांत सांपडलों आहें. आपली मदत मिळेल या अपेक्षेनें आलों आहें. अभयवचन द्यावें."

मयूरध्वज म्हणाला—"किती मोठें संकट असलें तरी त्यांतून तुला वांचविण्याचें वचन मी देतों."

"महाराज! आज माझ्या मुलाचें लग्न आहे. मी मुलाला घेऊन वधूच्या पित्याकडे निघालों असतां वाटेंत एक वाघ आम्हांला दिसला व तो माझ्या मुलाला खायला धांवला. मी विनवणी केली कीं सोड माझ्या मुलाला. पाहिजे तर मला खा! पण तो सिंह म्हणाला—"तुझ्या सारख्या म्हाताऱ्याचें मांस नाहीं आवडत मला, पण मयूरध्वज राजा मला खायला मिळेल तर मी तुझ्या मुलाला सोडून द्यायला तयार आहें. पुत्रमोहानें मी आपणांकडे

आलों आहें." गुरु वेषांत आलेला कृष्ण म्हणाला.

मयूरध्वज म्हणाला—"ब्राह्मणोत्तमा! माझें मांस वाघाला खायला घालून आपल्या मुलाचें रक्षण कर!"

"महाराज! आपलें हें औदार्य व धार्मिक वृत्ती पाहून वाईट वाटतें. अशा थोर पुरुषाला वाघाच्या तोंडी देणें महापाप आहे. मी आपला फार आभारी आहें. तो वाघ असेंदेखील म्हणाला, 'मयूरध्वजाला पुरा खाण्याची इच्छा मला नाहीं. जर मयूरध्वजानें फक्त आपलें उजवें अंग चिरून